

Titel: Kirkehistoriske excerpter

Citation: "Kirkehistoriske excerpter", i *Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K27*, udg. af Niels Jørgen Cappelørn; Joakim Garff; Johnny Kondrup; Tonny Aagaard Olesen; Steen Tullberg, Søren Kierkegaard Forskningscenteret 2011 . Onlineudgave fra Søren Kierkegaards Skrifter: <https://tekster.kb.dk/text/sks-p1-kom-root.pdf> (tilgået 02. maj 2024)

Anvendt udgave: Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K27

Ophavsret: Materialet er dedikeret til public domain. [Læs CC0-erklæringen](#)

◀ **Geschichte der deutschen Reformation ... Marheinecke. Professor Th. i Berlin** : *Geschichte der deutschen Reformation. / Erster Theil. / Von Dr. Philipp Marheinecke / Professor der Theologie an der Königl. Universität zu Berlin*, Berlin 1816 (forkortet *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1). Værket består af fire dele, bd. 1-4, Berlin 1816-34. – Philip(p) Konrad Marheine(c)ke (1780-1846), ty. evangelisk teolog; fra 1805 prof. i Erlangen, fra 1807 i Heidelberg og fra 1811 i Berlin.

I trykt udgave: Bind 27 side 9 linje 1

◀ **pag 6. Carlstadt tilstaaer ... inden han fik Bibelen at see** : da. gengivelse af følgende stykke i kap. 1 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 5, l. 32 - s. 6, l. 1. – **Carlstadt**: el. Karlstadt, Andreas von, egl. Andreas Rudolf Bodenstein von Karlstadt (1486-1541); ty. præst, dr.theol. 1510, samme år prof. i Wittenberg; brød med Den rom.-katolske Kirke i 1520 og sluttede sig til Martin Luther. Karlstadts opfattelse af gudstjenesten og hans spiritualistiske teologi førte i løbet af 1520'erne til et brud med Luther.

I trykt udgave: Bind 27 side 9 linje 4

◀ **pag 11. Mængden af Geistlige ... 2 Terminerer og 30 Nonner** : da. gengivelse af følgende stykke i kap. 1 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 11, l. 16-21. – **det nuværende Gotha**: hovedstaden i hertugdømmet Gotha. – **Terminerer**: Marheineke har 'Terminierer', betegnelse for personer, der var ansvarlige for at lede og organisere de områder i byen, hvor tiggermunkene havde lov at tigge.

I trykt udgave: Bind 27 side 9 linje 6

◀ **pag 26 et 27. Erasmus har ... med en Aristides** : sammentrængt excerpt fra Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 26, l. 8 - s. 27, l. 9. – **Erasmus**: Erasmus fra Rotterdam (1466 el. 1469-1536), holl. katolsk filolog og teolog; berømt for sin lærdom og videnskabelighed; en ledende skikkelse i den nordeuropæiske renæssancehumanisme. Hans udgave af NT på gr. med filologiske forklaringer fra 1516, ledsaget af en lat. oversættelse med kommentarer, fik grundlæggende betydning for reformationen og for tekstkritikken. – **Pave Julius d. 2**: Giuliano della Rovere (1443-1513), pave Julius II fra 1503 til sin død. – **Jupiter**: i rom. mytologi den øverste gud (gr. Zeus). – **Decius**: sigter formentlig til Publius Decius Mus, der som krigsribun under krigen mod samnitterne (343 f.Kr.) skal have indviet sig til de underjordiske guder og ved at lide døden i slaget have købt sejren til sine landsmænd. – **Curtius**: sigter formentlig til den rom. sagnhelt Marcus Curtius, om hvem legenden fortæller følgende: Da oraklet havde meddelt, at den kløft, der skulle have dannet sig på Forum, alene kunne udfyldes ved ofring af Roms største gode, fik Curtius den idé, at det måtte være rom. soldaters mod og styrke, og han kastede sig i fuld udrustning og til hest ned i kløften som et offer. Straks lukkede kløften sig, og der dannedes en sump, kaldet Lacus Curtius. – **Socrates**: el. Sokrates (o. 470-399 f.Kr.), gr. filosof; udviklede sin tænkning i dialog med sine samtidige; søgte gennem sin majeutiske metode (sin jordemoderkunst) at forløse andre, der i forvejen var svangre med viden, og at hjælpe dem af med deres vrangforestillinger, hvilket altid skete i samtaleform. Han blev anklaget for at antage andre guder end dem, staten anerkendte, og for at fordærve Athens ungdom; en folkedomstol i Athen kendte ham skyldig, og han blev henrettet med et bæger gift, som han tømte med sindsro. Han har intet skriftligt efterladt sig; hans karakter, samtalekunst og lære er hovedsagelig blevet skildret af tre samtidige forfattere, nemlig af Aristofanes i komedien *Skyerne*, af Xenofon i de fire 'sokratiske' skrifter, herunder mindeskriftet om Sokrates *Memorabilia*, og af Platon i dialogerne. – **Phocions**: el. Fokion (402-317 el. 318 f.Kr.), gr. feltherre og statsmand; her sigtes til, at han blev anklaget for landsforræderi og henrettet med et bæger gift, fordi han i 318 ikke havde forhindret makedoneren Kassandros' general i at besætte Piræus. – **Scipio**: Publius Cornelius Scipio Africanus Major (236-183 f.Kr.), rom. general og statsmand; en af tidens betydelige og fortjenstfulde militære og politiske personligheder. Da han (forårsaget af Cato den Ældre) blev anklaget for at have begået underslæb og modtaget bestikkelse, nægtede han af stolthed at forsvare sig; i stedet trak han sig tilbage til sit gods, hvor han få år senere døde. – **Aristides**: el. Aristeides (530-468 el. 467 f.Kr.), gr. feltherre og statsmand. I en strid mellem ham og Themistokles blev han dømt til landsforvisning, men blev dog et par år efter kaldt tilbage pga. krigstruslen fra perserne; efter sejren over dem deltog han i den videre udvikling af demokratiet.

I trykt udgave: Bind 27 side 9 linje 10

◀ **pag. 35. et 36 Luther ... d. 10 Nov. 1483 ... studerede nu Retsvidenskab** : sammentrængt excerpt fra kap. 2 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 35, l. 6 - s. 36, l. 29. – **Luther**: Marheineke har: »Doctor Martin Luther«. – **Hans Fader**: Hans Luther (oplyst af Marheineke). – **Eisleben**: ty. by i Mansfeld-Südharz i delstaten Sachsen-Anholt. – **Magdeburg**: ty. by i delstaten Sachsen-Anholt, beliggende ved floden Elben. – **Eisenach**: ty. by i delstaten Thüringen, beliggende 40 km V for Erfurt. – **Conrad Cottas Enke**: Ursula Cotta, f. Schalbe (d. 1511), enke efter Conrad Cotta, tidligere borgmester i Eisenach. – **Høiskolen**: Marheineke har: »die hohe Schule«. – **Erfurt**: ty. by i delstaten Thüringen, beliggende ca. 100 km SV for Leipzig. – **Mag. Ph**: magister i filosofi.

I trykt udgave: Bind 27 side 9 linje 21

◀ **pag 37. 1503 blev han syg ... Tordenslag ... slog ned tæt ved ham** : sammentrængt excerpt fra kap. 2 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 37, l. 1-21. – **en tysk Præst ... en stor Mand af ham:** Marheineke gengiver præstens trøstende ord således: »mein Baccalaurer, seid getrost, ihr werdet dieses Lagers nicht sterben, unser Gott wird noch einen großen Mann aus euch machen, der viel Leute wieder trösten wird: denn wen Gott lieb hat, dem legt er zeitlich das heilige Kreuz auf, in welchem geduldige Leute viel lernen.« – **Alexius:** omtales af Marheineke som 'einer Luthers besten Freunde'.

I trykt udgave: Bind 27 side 9 linje 32

◀ **pag. 39. han studerede ... under Jodocus ... den eisenachske Dr** : excerpt fra kap. 2 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 39, l. 31 - s. 40, l. 1. – **Augustin:** Aurelius Augustin(us) (354-430), biskop, den betydeligste kirkelærer i den lat. kirke; født i Nordafrika og uddannet som retoriker i Kartago; blev kristen og lod sig i 387 døbe af Ambrosius i Milano, fra 391 præst og fra 395 biskop i Hippo i Nordafrika. – **Jodocus:** Jodocus Isenacensis el. Jodocus fra Eisenach (formentlig d. 1519), kendt som 'Doctor Isenacensis', ty. katolsk (skolastisk) teolog og forf.; prof. i teologi og filosofi og præst ved St. Maria Kirken i Erfurt, 1505-10 prof. i teologi ved det nyoprettede universitet i Wittenberg, men vendte hurtigt tilbage til Erfurt.

I trykt udgave: Bind 27 side 10 linje 2

◀ **pag 40. 1508 ... ved Wittemberg ... til Rom i Ærende** : excerpt fra kap. 2 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 40, l. 3-9. – **ved Wittemberg:** Marheineke har: »an die nicht lange zuvor gestiftete Universität« i Wittenberg (10,15), ty. by i delstaten Sachsen-Anhalt, beliggende ved floden Elben. – **i Ærende:** Marheineke har: »in Angelegenheiten seines Ordens«.

I trykt udgave: Bind 27 side 10 linje 4

◀ **Efter sin Hjemkomst blev han Dr. Th.** : excerpt fra kap. 2 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 40, l. 27-29. – **Dr. Th.:** Marheineke har 'Doctor der heiligen Schrift'.

I trykt udgave: Bind 27 side 10 linje 6

◀ **pag. 43. Da Staupitz blev sendt ... »Den tyske Theologie«** : sammentrængt excerpt fra kap. 2 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 43, l. 21-32. – **Staupitz:** Johannes von Staupitz (o. 1468-1524), ty. katolsk teolog og munk; fra 1497 prior for Augustinerordenens kloster i Tübingen og fra 1500 prior i München, første dekan for det teologiske fakultet ved det i 1502 nyoprettede universitet i Wittenberg, fra 1503 tillige generalvikar for kongregationen af Augustinerklostre i Sachsen-Thüringen. Efter at have overdraget sit professorat til Luther koncentrerede Staupitz sig især om forkyndelse for lægfolket i prædikener og opbyggelsesskrifter. – **»Den tyske Theologie«:** SK havde *Die Deutsche Theologie, eine sehr alte, für jeden Christen äußerst wichtige Schrift, mit einer Vorrede von Dr. Martin Luther und dem gewesenen Generalsuperintendenten Johann Arnd*, udg. af F.C. Krüger, Lemgo 1822, ktl. 634.

I trykt udgave: Bind 27 side 10 linje 8

◀ **pag. 45. 1517 ... til Dresden ... Tetzal i Nærheden af Witt:** : excerpt fra kap. 2 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 45, l. 1-8. – blev **han:** Luther. – **Dresden:** ty. by i delstaten Sachsen, beliggende i Elbens floddal. – **Hertug Georgs:** Georg den Skæggede (1471-1539), hertug af hertugdømmet Sachsen 1500-1539. – **Tetzal:** Johann Tetzal (o. 1465-1519), ty. katolsk teolog, munk; indtrådte i slutningen af 1480'erne i dominikanerordenen, fra 1509 inkvisitor, 1505-10 og fra 1516 afladssubkommissær. I forsommeren 1517 prædikede han aflad i nærheden af Wittenberg.

I trykt udgave: Bind 27 side 10 linje 12

◀ **pag 47. Nogle Fyrster ... opbygget Elbebroen v. Torgau** : sammentrængt, frit excerpt fra kap. 2 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 47, l. 18-30. – **Fredrik 3 af Sachsen:** Frederik III el. Frederik den Vise (1463-1525), kurfyrste af kurfyrstendømmet Sachsen 1486-1525; oprettede i 1502 det nye universitet i Wittenberg. – **Elbebroen v. Torgau:** træbro over floden Elben, færdig o. 1513, ved Torgau, ty. by i den nordvestlige del af delstaten Sachsen.

I trykt udgave: Bind 27 side 10 linje 15

◀ **pag 48. ... Kirkelove opoffrede Paven ... en Ildebrand 1492.)** : excerpt fra kap. 2 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 48, l. 1-10. – **Leipzig:** ty. by i delstaten Sachsen. – **Freiberg:** ty. by i delstaten Sachsen.

I trykt udgave: Bind 27 side 10 linje 19

◀ **pag. 53. et 54. Leo X ... Stifterne Kamin og Meissen** : excerpter fra kap. 2 i Ph. Marheineke

Geschichte der deutschen Reformation bd. 1, s. 53, l. 3-11 og l. 20-29. – **Leo X:** Giovanni de' Medici (1475-1521), pave som Leo X 1513-21. – **hans Søster gift med en Prinds Cibo:** Maddalena de' Medici gift med Franceschetto Cibo el. Cybo, søn af pave Innocent VIII, der gjorde ham til greve af Anguillara. – **Angelo Arcimboldi:** el. Arcemboldi (d. 1550), tilhørte en adelslægt i Milano; blev som 30-årig udnævnt til apostolsk protonotar (første sekretær) og referendar (sagsbehandler og rådgiver) hos pave Leo X, der i 1514 gjorde ham til pavelig legat og generalkommissær for afladshandelen i store dele af Nordeuropa, herunder Skandinavien, kom til København i 1516; blev 1550 ærkebiskop i Milano. – **Westphalen:** sigter formentlig til Niederrheinisch-Westfälische Reichskreis (oprettet i 1512), svarende til det nuværende Nordrhein-Westfalen og Niedersachsen i Tyskland. – **Kamin:** ty. stift i hertugdømmet Pommeren. – **Meissen:** ty. stift i hertugdømmet Sachsen.

I trykt udgave: Bind 27 side 10 linje 22

◀ **pag 54. En egen Afladscomission ... Albrecht Erkebiskop ... af Brandenburg** : excerpt fra kap. 2 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 54, l. 22-32. – **Christoph de Forli:** Christopher Numar fra Forli (d. 1528); fra 1514 generalvikar og fra 1517 general for franciskanerordenen, i 1517 også gjort til kardinal af pave Leo X. – **Samson fra Mailand:** Marheineke har: »Bernhardin Samson von Mayland«; Bernhardin Samson, el. Sanson fra Milano (fødsels- og dødsår ukendte), franciskanermunk; kom i 1518 til Schweiz som den pavelige befuldmægtigede kommissær for den schweiziske afladshandel. – **Albrecht Erkebiskop af Maynz og Magdeburg:** Albrecht II af Brandenburg (1490-1545), ty. greve og ærkebiskop; var først sammen med sin bror, Joachim I, markgreve af Brandenburg, dernæst trådte han ind i den gejstlige stand og blev ærkebiskop af Magdeburg og fungerende biskop for det vakante Halberstad, desforuden ærkebiskop af Mainz og således overhoved over kirkeprovinsen Mainz samt kurfyrste, senere tillige kardinal. Han var stærkt involveret i afladshandlen i Tyskland, og den omtalte tredje afladskommission hørte under ham. – **Maynz:** Mainz, ty. by i delstaten Rheinland-Pfalz, beliggende ved floden Rhinens venstre bred, hvor floden Main løber sammen med Rhinen. – **Bisp til Halberstadt:** se *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 56. Halberstadt, ty. by i det nordlige Harzvorland i delstaten Sachsen-Anhalt.

I trykt udgave: Bind 27 side 10 linje 33

◀ **pag. 60. 61. ... de 95 Theses: ... Paven kan ikke eftergive Synder o: s: v.** : fri, da. gengivelse af følgende stykke i kap. 3 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 60, l. 3-8. – **de 95 Theses:** Herom skriver Marheineke, s. 59: Luther »schlug nach altem Brauch am Allerheiligen-Abend des Jahrs 1517. jene berühmten fünf und neunzig Sätze an die Thüre der Schloßkirche zu Wittenberg«. – **o: s: v.:** S. 60-63 gengiver Marheineke følgende numre af de 95 teser: 11, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 32, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 47, 50, 52, 53, 55, 56, 62, 63, 64, 79, 80, 81, 82, 86, 90.

I trykt udgave: Bind 27 side 10 linje 39

◀ **pag. 68. Tetzal ... Luthers Theses ... opbrændte en stor Deel af dem** : excerpt fra kap. 3 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 68, l. 11-19. – **Begravelse:** Marheineke har 'die Verbrennung und Leiche'.

I trykt udgave: Bind 27 side 11 linje 3

◀ **pag. 69. d. 13 Apr: 1518 ... Reise til Heidelberg ... Berømmelse** : excerpt fra kap. 3 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 69, l. 9-11 og l. 27f. – **Heidelberg:** ty. universitetsby i delstaten Baden-Württemberg. – **disputerede:** Herom fortæller Marheineke: »Es war daselbst ein allgemeiner Convent der Augustinermönche (...). Diese Gelegenheit benutzte er, einige Lehren vom Verdienst der Werke und vom Gebrauch der Aristotelischen Philosophie zur Disputation zu bringen, er stellte zu diesem Zweck vierzig Paradoxa auf.«

I trykt udgave: Bind 27 side 11 linje 8

◀ **pag. 79. Til at oplyse Folket ... Luthers ... Prædikener om Bod)** : excerpt fra kap. 3 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 79, l. 24 til s. 80, l. 1. – **hans Skrifter:** Marheineke har: »einige teutsche Schriften«.

I trykt udgave: Bind 27 side 11 linje 10

◀ **pag. 81. En geistlig Domstol ... i Rom ... til Rom inden 60** : excerpt fra kap. 3 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 81, l. 13-20. – **Silvester Prierio:** Silvestro Mazzolini da Prierio (Sylvester Mazzolini fra Prierio) el. Sylverster Prierio (1456-1523 el. 1527), ital. katolsk teolog, dominikanermunk; underviste i teologi i Bologna, Pavia, Venedig og Rom, fra 1515 pavelig hofteolog (Magister sacri Palatii (Magister for Det hellige Palads)), udfærdigede i foråret 1518 »Dialogus potestate papae« (Samtale om den pavelige embedsmagt) som et teologisk responsum om Luthers 95 teser. – **d. 7 Aug:** i 1518.

I trykt udgave: Bind 27 side 11 linje 13

◀ **pag. 83. d. 8 Aug skrev Luther til Spalatin ... Sagen i Augspurg** : sammentrængte excerpter fra kap. 3 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 83, l. 9-13 og l. 25-30. – **d. 8 Aug:** i 1518. – **Spalatin:** Georg (Burkhardt) Spalatin (1484-1545), ty. jurist og præst; fra 1512 leder af det nyoprettede universitetsbibliotek i Wittenberg, fra 1516 privatsekretær, sjælesørger og hofpræst for den sachsiske kurfyrste Frederik den Vise (10,15), fungerede fra 1517 som det afgørende bindeled mellem Luther og kurfyrsten. – **Kajetan:** Tommaso de Vio Gaetani Cajetan (Thomas de Vio fra Gaeta, 1469-1534), kendt som kardinal Cajetan el. Kajetan, ital. katolsk filosof og teolog, dominikanermunk; fra 1508 ordensgeneral for dominikanerne, i 1517 gjort til kardinal af pave Leo X, fungerede i 1518 som pavelig legat i Tyskland. – **Augspurg:** Marheineke har her og fremdeles 'Augspurg', der er det samme som: Augsburg, ty. by i delstaten Bayern.

I trykt udgave: Bind 27 side 11 linje 18

◀ **pag. 84. d 7 Oct. ankom L. til Augsburg** : excerpt fra kap. 3 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 83, l. 20f. – **d 7 Oct.:** i 1518. – **L.:** Luther.

I trykt udgave: Bind 27 side 11 linje 22

◀ **pag. 86. et 87 ... erholdt ... Basel, Freiburg, Löwen og Paris, Dom** : excerpter fra kap. 4 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 86, l. 22f., og s. 87, l. 17-30. – **d. 12 Oct:** i 1518. – **Legaten:** Kardinal Kajetan (11,18). – **Clemens VI:** Pierre Roger (1290 el. 1291-1352), pave som Clemens VI 1342-52 (i Avignon). – **extravagans:** lat., i retssproget betegnelse for et tillæg af et paveligt dekret til det egl. Corpus juris canonici (den egl. samling af den kanoniske ret). – **Staupitz:** 10,8. – **Phil: v. Feilitsch:** Philipp von Feilitsch el. Feilitsch (1473? - efter 1532), 'kursächsischer Rat'. – **Johan Rühel:** Johann Rühel (o. 1490 - efter 1541), dr.jur. 'kursächsischer Rat'. – **Basel:** schweizisk by, beliggende i det nordvestlige Schweiz ved bredden af Rhinen. – **Freiburg:** Freiburg im Breggau, ty. by i delstaten Baden-Württemberg. – **Löwen:** (flamsk Leuven, fr. Louvain), belgisk by i region Flandern.

I trykt udgave: Bind 27 side 11 linje 23

◀ **pag. 89. Cardinalen ... mirabiles speculationes in capite suo** : citat fra kap. 4 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 89, noten. – **Cardinalen:** Kardinal Kajetan (11,18). – **Ego nolo amplius ... in capite suo:** lat., Jeg nægter at tale yderligere med dette bæst, for han har dybtliggende øjne og besynderlige overvejelser i hovedet.

I trykt udgave: Bind 27 side 11 linje 34

◀ **pag: 93. Først i Nyrenberg fik Luther ... fangen indtil videre** : excerpt fra kap. 4 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 93, l. 12-20. – **Nyrenberg:** Nürnberg, ty. by i delstaten Bayern. – **Kajetan:** 11,18. – **Jacob Sadoletus:** el. Jacopo Sadoletto (1477-1547), ital. katolsk teolog og forf.; fra 1513 gehejmesekretær hos pave Leo X, fra 1517 biskop i Carpentras, og fra 1536 kardinal.

I trykt udgave: Bind 27 side 11 linje 37

◀ **pag. 97. d 30 Oct. ankom han ... dog ei var reist endnu** : sammentrukket excerpt fra kap. 4 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 97, l. 12-33. – **d 30 Oct.:** i 1518. – **Wit:** Wittenberg. – **Churfyrsten:** Frederik den Vise (10,15). – **Underhandling:** Marheineke har 'Verhandlungen'. – **Kajetan:** 11,18. – **Han** gjorde ... Afskeds Gilde: Luther. – **Spalatin:** 11,18.

I trykt udgave: Bind 27 side 12 linje 1

◀ **pag. 98. Endnu under Maaltidet ... en ny Underhandler** : excerpt fra kap. 4 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 98, l. 3-7.

I trykt udgave: Bind 27 side 12 linje 8

◀ **pag. 99. Philip Melanchton ... en Ven af Reuchlin** : excerpt fra kap. 4 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 99, l. 20-25. – **Philip Melanchton:** Marheineke har: Philipp Melanchthon, (1497-1560), ty. filolog og luthersk teolog, reformator; fra 1518 prof. i græsk ved universitetet i Wittenberg og fra 1519 medlem af dets teologiske fakultet. Melanchthon var Luthers nære ven og medarbejder. – **Phalz:** i dag Rheinland-Phalz, delstat i det sydvestlige Tyskland. – **Pforzheim:** ty. by i delstaten Baden-Württemberg. – **Gr:** if. Marheineke 'grammatik'. – **Georg Simmler:** (1475-1536), fra o. 1498 til 1510 rektor for latinskolen i Pforzheim. – **Reuchlin:** Johannes Reuchlin (1455-1522), humanist; Melanchthon var nevø af Reuchlin, »der ihn seinen Sohn zu nennen pfliegte«, fortæller Marheineke videre.

I trykt udgave: Bind 27 side 12 linje 12

◀ **pag. 100. Studerede ivrig i Heidelberg ... 1518 ... til Wittenb:** : excerpter fra kap. 4 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 100, l. 1-5, l. 15-18 og l. 23. – **Heidelberg:** ty. by i delstaten Baden-Württemberg. – **Tübingen:** ty. by i delstaten Baden-Württemberg. – **Philos.:** filosofi. – **Churfyrsten af Sachsen:** Frederik den Vise (10,15). – **Augsburg:** el. Augsburg (11,18). – **hans Universitet:** det af kurfyrsten nyoprettede universitet i Wittenberg (10,15).

I trykt udgave: Bind 27 side 12 linje 15

◀ **pag. 107. ... 1518 indgav Universitetet i Witt: ... undersøgt i Tydskland** : excerpt fra kap. 4 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 107, l. 2-11. – **Witt:** Wittenberg. – **Churfyrsten:** Frederik den Vise (10,15). – **Intercessionsskrivelse:** mæglings- el. bønsskrivelse. – **ved det pavelige Hof:** Marheineke har: »bei dem päpstlichen Stuhl«. – **Degenhard Pfeffinger:** (1471-1519), finansminister og 'kursächsischer Rat' hos Frederik den Vise. – **Keiseren:** Maximilian I (1459-1519), ty.-rom. kejser 1493-1519.

I trykt udgave: Bind 27 side 12 linje 20

◀ **pag. 108. 1518 d. 9 Nov: ... et Decret ... at trække sig tilbage** : sammentrængt excerpt fra kap. 4 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 108, l. 1-12. – **Linz:** østrigsk by i delstaten Oberösterreich. – **Kajetan:** 11,18.

I trykt udgave: Bind 27 side 12 linje 27

◀ **pag. 110. ... 1519 sendes Carl v. Miltitz ... til Churf: af Sachsen** : excerpt fra kap. 5 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 110, l. 3-7. – **Carl v. Miltitz:** el. Karl von Miltitz (o. 1490-1529), ty. katolsk præst; fra 1512 el. 1513 knyttet til kurien i Rom som sekretær for pave Leo X, der 1518 udpegede Miltitz til pavelig nuntius el. nuncius, dvs. pavens diplomatiske legat el. repræsentant (i dag med status af ambassadør) i et land. – **Maynz:** Mainz (10,33). – **Trier:** ty. by i delstaten Rheinland-Pfalz, beliggende ved floden Mosel. – **Meissen:** 10,22. – **bringe den indviede Rose til Churf: af Sachsen:** Marheineke fortæller: »dem Churfürsten zu Sachsen [10,15] die geweihte güldene Rose zu überbringen, welche der Papst nur gekrönten Häuptern und großen Fürsten zu sonderlicher Auszeichnung zu schenken pflegte.«

I trykt udgave: Bind 27 side 12 linje 32

◀ **Maximilian †** : 12,20, oplyses i kap. 5 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 109, l. 4-6.

I trykt udgave: Bind 27 side 12 linje 35

◀ **pag. 111. I Januar ... en Samtale ... under Taarer kysede ham** : sammentrængt excerpt fra kap. 5 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 111, l. 17-23. – **Januar:** i 1519. – **Samtale:** fandt sted i Altenburg i Spalatin's hus (11,18). – **L.:** Luther. – **Miltitz:** 12,32.

I trykt udgave: Bind 27 side 12 linje 36

◀ **pag. 114. Luther ... lovet Miltitz ... skrev d. 3 Martz. 1519** : excerpt fra kap. 5 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 114, l. 2f. – **see pag. 112:** henviser til s. 112, l. 4-12, hvor det om Luthers samtale med Miltitz fortælles: »Er erbot sich ferner, aufs demüthigste an den Papst zu schreiben und zu bekennen, daß er allzuscharf und hitzig gewesen, doch dieses nicht in der Meinung gethan habe, um der Römischen Kirche etwas abzusprechen, sondern vielmehr als ein gehorsamer Sohn die lästerlichen Reden zu widerlegen, woraus so viel Aergerniß, Schimpf und Schande für die Römische Kirche bei dem Volk erwachsen sey.«

I trykt udgave: Bind 27 side 12 linje 39

◀ **pag. 115. Det andet L. havde lovet ... med Vranglæren** : excerpter fra kap. 5 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 112, l. 12-14, og s. 115, l. 9-12. – **L.:** Luther.

I trykt udgave: Bind 27 side 13 linje 1

◀ **pag. 121. Endnu en Sammenkomst ... uden Følge** : excerpt fra kap. 5 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 112, l. 12-14, og s. 121, l. 5-8.

I trykt udgave: Bind 27 side 13 linje 5

◀ **pag. 127 et 28. ... en Disput ... skjønnne Tapeter** : excerpter fra kap. 5 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 127, l. 21-29, og s. 128, l. 1-15 og l. 26-31. – **Eck:** Johannes Eck el. Johann von Eck (opr. Johannes Mayer el. Johann Maier, 1486-1543), ty. katolsk teolog; fra 1510 prof. i teologi

i Ingolstadt. Efter at Eck i 1518 havde angrebet Luther, udgav Carlstadt (9,4) en række teser imod Eck, hvilket førte til denne disputation i Leipzig. – **Hertug Barnim:** Barnim IX (1501-73), hertug af Pommern-Stettin; rektor for universitetet i Wittenberg i sommersemesteret 1519. – **Rector magnificentissimus:** (lat., den allerhøjværdigste) ty. ærestitel for fyrstelige universitetsrektorer. – **Melanch:** Philipp Melanchthon (12,12). – **Hertug Georg:** Georg den Skæggede (10,12). – **Disp:** disputationen. – **Notarierne:** el. notarerne, protokolførerne (som tog referat af disputationen).

I trykt udgave: Bind 27 side 13 linje 8

◀ **pag. 129. d. 27 Juni ... i det store Collegium ... holde Orden** : excerpt fra kap. 5 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 129, l. 2-13. – **d. 27 Juni:** i 1519.

I trykt udgave: Bind 27 side 13 linje 20

◀ **Carlstadt og Eck strede 8 Dage om den frie Villie** : fri, da. gengivelse af følgende stykke i kap. 5 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 129, l. 26f. – **Carlstadt:** 9,4. – **Eck:** 13,8.

I trykt udgave: Bind 27 side 13 linje 25

◀ **pag. 130. ... strede Carlstadt og Eck igjen 3 Dage** : excerpt fra kap. 5 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 130, l. 4-8. – **han:** Eck (13,8). – **L:** Luther. – Pavens **Primat:** forrang, overhøjhed, fx som her pavens primat frem for andre biskopper. – **Carlstadt:** 9,4.

I trykt udgave: Bind 27 side 13 linje 26

◀ **L. fik Befaling af Hertugen af Poñeren ... ikke ... holde Prædiken** : sammentrængt excerpt fra kap. 5 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 130, l. 32 - s. 131, l. 4. – **L.:** Luther. – **Hertugen af Poñeren:** Barnim IX, hertug af Pommern-Stettin (13,8).

I trykt udgave: Bind 27 side 13 linje 30

◀ **133. L: modtog i Juli M: 2 Skrivelser ... Hus for Bøhmen** : excerpt fra kap. 5 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 133, l. 6-15. – **L:** Luther. – **Juli M:** juli måned i 1519. – **Hussiterne:** tilhængerne af Hus, se underkommentar nedenfor. – **Bøhmen:** region i Centraleuropa, i dag en del af staten Tjekkiet. – **fr:** fra. – **Johannes Paduska:** el. Johann Paduska (fødsels-og dødsår ikke identificeret), hussitisk præst ved Mariakirken, hovedkirken, i Prag. – **Rosdialovinus:** Wenceslaus Rosdialovinus el. Wenzel Rozdalowski (fødsels-og dødsår ikke identificeret), hussitisk provst ved det carolingske collegium i Prag. – **Hus:** Marheineke har 'Huß', dvs. Johann el. Johannes Hus (o. 1370-1415), bøhmisk teolog og reformator; blev i 1400 ordineret til præst i Bethlehems Kapellet, fra 1402 til 1403 og atter i 1409 rektor for universitetet i Prag, 1410 lyst i band, 1412 ekskommunikeret og 1415 erklæret kætter og henrettet ved brænding.

I trykt udgave: Bind 27 side 13 linje 33

◀ **pag. 140 og 41. L. yttrede ... om den hellige Nadvere ... stor Heftighed** : excerpter fra kap. 6 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 140, l. 32 - s. 141, l. 7, og s. 144, l. 25-27. – **L.:** Luther. – **Sermon:** prædiken, tale, foredrag. – **man kunde nyde den under begge Skikkelser:** Marheineke skriver, at Luther i sin sermon »unter andern wünschte, daß den Layen der Kelch zurückgegeben und das Abendmahl von ihnen in beiden Gestalten genossen würde«. Fra det 12. årh. var det blevet mere og mere alm. i Den rom.-katolske Kirke, at lægfolket kun måtte nyde nadveren under én skikkelse ('sub una specie'), dvs. kun modtage brødet, men ikke vinen, mens det var forbeholdt de gejstlige at nyde nadveren under begge skikkelser ('sub utraque specie'). Da husitterne (13,33) begyndte at uddele nadveren under begge skikkelser, blev dette fordømt af koncilet i Konstanz i 1415. Sml. Papir 203, i SKS 27, 154, med kommentarer. – **Meiszen:** Marheineke har 'Meißen' (10,22). – **Johan v. Schleinitz:** Johann von Schleinitz (1470-1537), ty. katolsk biskop; fra 1499 domkantor i Meissen og præst i Naumburg, fra 1518 biskop i Meissen som Johann VII. – **Bøhmen og opdragen i Prag:** 13,33.

I trykt udgave: Bind 27 side 13 linje 38

◀ **pag. 149. 150. Universiteterne ... Pavernes Overherredømme over Tydskland** : sammentrængt excerpt fra kap. 6 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 149, l. 4 - s. 150, l. 21. – **Löwen:** 11,23. – **Kölln:** dvs. Köln, ty. by i delstaten Nordrhein-Westfalen, beliggende på begge sider af floden Rhinen. – **hans:** Luthers. – **Basel:** 11,23. – **L: trøstede sig med L. Valla med Reuchlins Exempel:** Marheineke skriver: »Er [Luther] tröstet sich aber darin mit dem Schicksale eines Picus, Laurentius Valla, Johannes Reuchlin [12,12] und anderer und zeigt zugleich, welch einen Schimpf jene Kölnischen Theologen bereits in dem Streit mit Reuchlin eingelegt und wie das wahre Christenthum endlich immer mehr den Theologen abhanden gekommen und nur noch bei dem Volke zu finden sey.« Laurentius Valla el. Lorenzo della Valle (1405 el. 1407-57), ital. humanist, katolsk præst og retoriker, blev ordineret i 1431, dog uden at

kunne få et embede, men blev senere samme år prof. i retorik i Pavia. Da han her kom i strid med juristerne, måtte han forlade byen. Efter at have opholdt sig ved en række forskellige universiteter, hvor han forelæste, var han en årrække i tjeneste hos kong Alfons af Aragonien, og efter at være blevet anklaget af inkquisitionen for kætteri (1444) – en anklage, der senere blev tilbagetrukket – endte han som kuriesekretær i Rom og præst ved Laterankirken; skønt han tidligere havde angrebet både pavedømmet og den etablerede kirke, nød han nu stor anerkendelse for sin kritiske og videnskabelige indsats og for sine værker. – **i en italiensk Theolog Thomas Rhadinus** **Navn:** Marheineke skriver: »Von einer andern Seite her wurde er [Luther] angegriffen in einer lateinischen Schrift, die (...) unter dem Namen eines italienischen Gottesgelehrten, Thomas Rhadinus, herausgekommen, aber nach damaliger Meinung Vieler von Emser zu Leipzig verfertigt war. Inzwischen ist kein hinlänglicher Grund vorhanden, einem damals wirklich zu Rom lebenden Gelehrten dieses Namens die Schrift abzusprechen«. Der er tale om Thomas Rhadinus Todiscus el. Tommaso Radini Tedeschi (1488-1527), ital. katolsk teolog og dominikanermunk; prof. i teologi i Rom; hans skrift udkom i Rom i aug. 1520 og i et optryk i Leipzig i okt. samme år. – **Emser i Leipzig:** Hieronymus Emser (1478-1527), ty. katolsk teolog, prof. i Leipzig (10,19); fra 1505 i hertug Georgs tjeneste (10,12). – **cf. pag 133. nederst.** – **Hussiterne:** Marheineke skriver, s. 133, nederste del: »Hieronymus Emser, Professor in Leipzig, den Luther schon früher zu Dresden kennen gelernt, schrieb einen Brief nach Prag, worin er, sich gleisnerisch stellend als Freund und Vertheidiger Luthers, behauptete, derselbe habe es zu Leipzig keinesweges mit den Böhmen gehalten (13,33), sey vielmehr dieser Ketzerei ganz und gar abgeneigt, also daß seines Beifalls die Böhmen sich auch nicht rühmen könnten. Solchen Judaskuß und böse Tücke empfand Luther sehr schmerzlich, griff ihn also darüber gar unsanft an und deckte seine bösen Absichten sehr bitter auf. Und wie es auch zu Leipzig ergangen war, ging es auch hier: die Verwandtschaft der Materien führte von einem Kapitel aufs andere und also auch hier sprach er seine Meinung von der Gewalt des Papstes und andern Dingen ganz unverhohlen aus.« I en note hertil henviser Marheineke til Luthers »Antwort an den Bock Emser« og »Martin Luther an den Bock zu Leipzig«. – **Melanchton:** dvs. Philipp Melanchthon (12,12).

I trykt udgave: Bind 27 side 14 linje 4

◀ **pag. 151. i Mai d. A. ... Ulrich von Hutten (Vaagn op Du ædle Frihed)** : sammentrængt excerpter fra kap. 6 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 151, l. 16-25, og s. 151, l. 29 - s. 152, l. 6. – **Mai d. A.:** dvs. maj 1520. – **Sylvester von Schaumburg:** (fødselsår ikke identificeret, d. 1536), frankisk ridder. – **L.:** Luther. – **Franz v. Sickingen:** (1481-1523), anfører for det rhinske og schwabiske ridderskab. – **Ulrich von Hutten:** (1488-1523), humanist, lat. forf.; studerede ved flere universiteter, herunder i Tyskland: Erfurt, Leipzig, Wittenberg og Frankfurt og i Italien: Pavia og Bologna, 1514-20 ansat hos ærkebiskoppen af Mainz, Albrecht von Brandenburg (10,33), sluttede sig derpå til Franz von Sickingen og kæmpede med »Klageschriften« mod kurien i Rom. – **Vaagn op Du ædle Frihed:** Marheineke skriver: »Ulrich von Hutten (...) auch Dichter und längst in Fehde mit dem Römischen Stuhl, schrieb einen Brief an Luther und fing ihn an mit den Worten: wache auf, du edle Freiheit!«

I trykt udgave: Bind 27 side 14 linje 17

◀ **pag. 155. ... An Kaiserliche Majestæt ... Nicolaus v. Amsdorf** : excerpt fra kap. 6 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 155, l. 21-26. – **han hans Bog:** dvs. Luther udgav sin bog. – **Majestæt:** Marheineke har 'Majestät'. – **Nicolaus v. Amsdorf:** el. Nikolaus von Amsdorff (1483-1565), ty. teolog; 1511 licentiat i teologi ved universitetet i Wittenberg, sluttede sig fra 1516 til Luther, deltog i disputationen i Leipzig i 1519 (13,8 til 13,26).

I trykt udgave: Bind 27 side 14 linje 21

◀ **pag. 156. ... 3) Ingen uden Paven kan sammenkalde Concilier** : sammentrængt excerpt fra kap. 6 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 156, l. 24 - s. 157, l. 1. – **Paven har omgivet sig med 3 Ringmure:** Marheineke skriver: »Die Romanisten haben drei Mauern mit großer Behendigkeit um sich gezogen, damit sie sich bisher geschützt, daß sie niemand hat mögen reformiren, dadurch die ganze Christenheit greulich gefallen ist.«

I trykt udgave: Bind 27 side 14 linje 24

◀ **p: 162 allerede ... 4000 Exemplarer i Omløb af denne Bog** : excerpt fra kap. 6 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 162, l. 29-31.

I trykt udgave: Bind 27 side 14 linje 29

◀ **pag. 163. ... »Tractat von der Babylonischen Gefangenschaft« ... Vildfarelser i Læren** : excerpt fra kap. 6 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 163, l. 18-23. – **L.:** Luther.

I trykt udgave: Bind 27 side 14 linje 31

◀ **pag. 164. ... Sermon von der Freiheit eines Christenmenschen ... (pag. 167.)** : sammentrængt excerpt fra kap. 6 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 166, l. 27 - s. 167, l. 10. –

er Enhver undergoven: Marheineke har: »ist ein dienstbar Knecht aller Dinge und jedermann unterthan«.

I trykt udgave: Bind 27 side 14 linje 35

◀ **pag. 182. Det romerske Hof ... en Bulle ... eller sættes i Bann** : sammentrængt excerpt fra kap. 7 i Ph. Marheineke *Geschichte der teutschen Reformation* bd. 1, s. 182, l. 4-16. – **Kajetan:** 11,18. – **Eck:** 13,8. – **L.:** Luther.

I trykt udgave: Bind 27 side 14 linje 41

◀ **pag. 183. Hutten udgav Bullen med ... Slutningsord** : excerpt fra kap. 7 i Ph. Marheineke *Geschichte der teutschen Reformation* bd. 1, s. 183, l. 3 og l. 5f.

I trykt udgave: Bind 27 side 15 linje 6

◀ **pag. 184. Eck lod Bullen publicere ... gjorde Nar af ham** : excerpt fra kap. 7 i Ph. Marheineke *Geschichte der teutschen Reformation* bd. 1, s. 184, l. 2-18. – **Eck:** 13,8. – **d. 21 Sept.:** i 1520. – **Meissen:** 10,22. – **Merseburg:** ty. by i delstaten Sachsen-Anhalt, beliggende ved floden Saale. – **Brandenburg:** daværende ty. kurfyrstendømme. – **Hertug Georg:** 10,12. – **Ducater:** guldmønter af fint guld. – **Michaelisfesten:** katolsk fest for ærkeenglen Mikael, fejret den 29. sept. i Tyskland siden synoden i Mainz 813. – **Paulinerklosteret:** Paulinerordenens kloster i Leipzig.

I trykt udgave: Bind 27 side 15 linje 8

◀ **pag. 185. Da Eck ... Biskoppen af Meissen ... først 7 Januar** : excerpter fra kap. 7 i Ph. Marheineke *Geschichte der teutschen Reformation* bd. 1, s. 184, l. 32 - s. 185, l. 2 og s. 185, l. 16f. – **Eck:** 13,8. – **Erfurt:** 9,21. – **Merseburg:** 15,8. – **Meissen:** 10,22.

I trykt udgave: Bind 27 side 15 linje 15

◀ **pag. 186. L. ... kalder Paven en Kjetter ... en Foragter af Concilierne** : sammentrængt excerpt fra kap. 7 i Ph. Marheineke *Geschichte der teutschen Reformation* bd. 1, s. 186, l. 25 - s. 187, l. 1. – **L.:** Luther. – **Appellation:** indankning. – **d. 17 Novbr:** i 1520.

I trykt udgave: Bind 27 side 15 linje 20

◀ **pag. 195. ... Ursachen, warum des Papsts ... Bücher von D.M.L. verbrannt sind.**◀ : sammentrængt excerpt fra kap. 7 i Ph. Marheineke *Geschichte der teutschen Reformation* bd. 1, s. 195, l. 5-34. – **Löwen:** 11,23. – **Köln:** 14,4. – **Maynz:** Mainz (10,33). – **hans:** Luthers. – **10 Decb:** Marheineke har '10. December'. – **den canoniske Ret:** samling af alle de love, der er fastsatte af paver og koncilier. – **Ecks:** 13,8. – **Emser:** 14,4. – **D.M.L.:** Marheineke har 'D. M. Luther', dvs. Dr. Martin Luther.

I trykt udgave: Bind 27 side 15 linje 23

◀ **pag. 198. ... Augustinus v. Alveld ... L. ... »Vom Papstthum zu Rom ... zu Leipzig.**◀ : excerpt fra kap. 7 i Ph. Marheineke *Geschichte der teutschen Reformation* bd. 1, s. 198, l. 10-20. – **Augustinus v. Alveld:** el. Augustin von Alvelt el. Alfeld (o. 1480 - e. 1535), ty. katolsk fransiskanermunk; fra 1520 lektor i bibelkundskab ved fransiskanerklostret i Leipzig. – **L.:** Luther. – **»Vom Papstthum zu Rom ... zu Leipzig.**◀: *D. Mart. Luthers Schrift vom Pabstthum zu Rom, wider den hochberühmten Romanisten zu Leipzig* (1520) i *D. Martin Luthers Sämtliche Schriften*, udg. af J.G. Walch, bd. 1-24, Halle 1739-50; bd. 18, 1746, sp. 1196-1258.

I trykt udgave: Bind 27 side 15 linje 35

◀ **Han viser, at det ei ... skjøndt der kun var een aandelig** : refererer til følgende afsnit i kap. 7 i Ph. Marheineke *Geschichte der teutschen Reformation* bd. 1, s. 203-209.

I trykt udgave: Bind 27 side 15 linje 40

◀ **Hvad Læren om at Paven var Chr: Vicarius ... den, i hvis Sted han træder** : sammentrængt excerpt fra kap. 7 i Ph. Marheineke *Geschichte der teutschen Reformation* bd. 1, s. 209, l. 11 - s. 210, l. 8. – **Chr: Vicarius:** Christi Vicarius, Kristi stedfortræder; Marheineke har: »Christi Vicarius oder Statthalter«.

I trykt udgave: Bind 27 side 16 linje 1

◀ **pag. 221. Tilligemed Eck ... 2 andre Nuntier ... vilde gaae af sig selv** : excerpt fra kap. 7 i Ph. Marheineke *Geschichte der teutschen Reformation* bd. 1, s. 221, l. 19 - s. 222, l. 7. – **Eck:** 13,8. – **Nuntier:** 12,32. – **Marino Caraccioli:** (1468-1538), ital. katolsk diplomat; fra 1518 pavelig nuncius i Tyskland, fra 1520 gesandt hos den ty.-rom. kejser Karl V. – **Hieronimus Aleander:** el. Girolamo Aleandro (1480-1542),

ital. katolsk humanist og kardinal; fra 1509-13 underviser i hebr., gr. og lat. ved universitetet i Paris, herefter pavelig nuncius. – **Churfyrsterne:** Marheineke oplyser, at det var hos kejser Karl V og hos kurfyrsten af Köln. – **L.:** Luther. – men **og:** også. – **Churf: af Sachsen:** Frederik den Vise (10,15).

I trykt udgave: Bind 27 side 16 linje 9

◀ **pag 223. Churf: lod svare ... hans Bøger bleve ukrænkede** : excerpt fra kap. 7 i Ph. Marheineke *Geschichte der teutschen Reformation* bd. 1, s. 223, l. 24-30. – **Churf:** kurfyrsten Frederik den Vise (10,15). – **L.:** Luther.

I trykt udgave: Bind 27 side 16 linje 16

◀ **pag. 224. Man vilde bevæge Erasmus ... vilde ei af Klogskab** : sammentrukket excerpt fra kap. 7 i Ph. Marheineke *Geschichte der teutschen Reformation* bd. 1, s. 224, l. 18-25. – **Erasmus:** Erasmus fra Rotterdam (9,10).

I trykt udgave: Bind 27 side 16 linje 20

◀ **pag. 225. Dog aflagde Erasmus ... Lutherus peccavit ... ventres monachorum** : excerpt fra kap. 7 i Ph. Marheineke *Geschichte der teutschen Reformation* bd. 1, s. 225, l. 14-16, og citat fra s. 226, l. 10-12. **Erasmus:** Erasmus fra Rotterdam (9,10). – **L.:** Luther. – **Churf. af Sachsen:** Frederik den Vise (10,15). – **d 5 Dec:** i 1520. – **Lutherus peccavit in duobus ... ventres monachorum:** lat., Marheineke gengiver det således: »Luther hat in zwei Stucken unrecht gethan, erstlich, daß er des Papstes Kron und zum andern, daß er der Münche Bäuche angegriffen hätte«, s. 226.

I trykt udgave: Bind 27 side 16 linje 22

◀ **pag. 236. ... en ny Banbulle ... ei burde overlades Paven alene. (pag. 238-241.)** : sammentrukket excerpt fra kap. 8 i Ph. Marheineke *Geschichte der teutschen Reformation* bd. 1, s. 236, l. 18 - s. 237, l. 3, hvorpå der refereres til beretningen, s. 238, l. 9 - s. 241, l. 27. – **ham:** Luther. – **Glapio:** Johann Glapio el. Johannes Glapion (d. 1522), ital. katolsk fransiskanermunk og præst; fra 1520 skriftefader og rådgiver for den ty.-rom. kejser Karl V. – **Johann Faber:** el. Johannes Faber (o. 1470 el. 1475 - 1530), ty. katolsk dominikanermunk og humanist; dr.theol., fra 1507 prior for dominikanerklosteret i Augsburg, fra 1511 generalvikar og kejserlig rådgiver.

I trykt udgave: Bind 27 side 16 linje 28

◀ **pag. 242 ... Nuntius Hieronymus Aleander ... Bulle udgjorde hans Text** : excerpt fra kap. 8 i Ph. Marheineke *Geschichte der teutschen Reformation* bd. 1, s. 242, l. 19-32. – **Nuntius:** 12,32. – **Hieronymus Aleander:** 16,9. – **L.:** Luther. – **Keiseren:** Karl V. – **d. 13 Febr:** i 1521.

I trykt udgave: Bind 27 side 16 linje 37

◀ **pag. 251. ... Citationsskrivelse ... Dem ehersamen ... Luther, Augustinerordens** : excerpt fra kap. 8 i Ph. Marheineke *Geschichte der teutschen Reformation* bd. 1, s. 251, l. 7-13. – **d. 6 Martz:** i 1521. – **Citationsskrivelse:** (i retssproget) indkaldelse, stævning. – **L.:** Luther. – **Worms:** ty. by i delstaten Rheinland-Pfalz, beliggende på floden Rhinens venstre bred; i det 16. årh. blev der holdt rigsdage for det Tysk-Romerske Rige i Worms. – **Leidebrevet:** egl. lejdebrev, dokument, hvorved der gives en person frit lejde. – **Udskrift:** påskrift (på brev). – **Dr. M. Luther:** Marheineke har: »D. Martin Luther«.

I trykt udgave: Bind 27 side 17 linje 3

◀ **pag. 252. L. begav sig paa Veien ... Retslærde i Wittenberg** : excerpt fra kap. 8 i Ph. Marheineke *Geschichte der teutschen Reformation* bd. 1, s. 252, l. 1-5. – **L.:** Luther. – **Justus Jonas:** (1493-1555), ty. humanist, jurist, reformator; fra 1519 rektor for universitetet i Erfurt. – **Prof: i Wittenberg:** 1523-33 prof. ved og dekan for det teologiske fakultet i Wittenberg. – **Nicolaus v. Amsdorf:** 14,21. – **Petrus v. Schwaben:** el. Peter Swabe el. Peter Suawe (1496-1552), ty. teolog, senere luthersk-evangelisk præst; kom 1519 til universitetet i Wittenberg for at studere; blev senere da. diplomat. – **Hieronymus Schurf:** el. Hieronymus Schurff (1481-1554), ty. filosof og jurist; 1504 rektor for universitetet i Wittenberg, fra 1505 tilknyttet det juridiske fakultet, fra 1507 som prof. og forelæste om kirkeret, fungerede som 'kurfürstlicher Rat'.

I trykt udgave: Bind 27 side 17 linje 8

◀ **pag. 253. ... i Bullen in coena Domini ... optog Paven ogsaa ham** : excerpt fra kap. 9 i Ph. Marheineke *Geschichte der teutschen Reformation* bd. 1, s. 253, l. 5-9. – **d 28 Martz:** i 1521. – **grønne Torsdag:** skærtorsdag. – **in coena Domini:** egl. »In coena Domini« (lat., Ved Herrens nadver), siden det 13. årh. en stadig udvidet og ajourført samling af pavelige buller mod fx kættere, ekskommunikationer, trusler

om straf osv.; »In coena Domini« blev hvert år oplæst på skærtorsdag, hvor nadveren blev fejret om aftenen. – **Paven:** Leo X (10,22). – **ham:** Luther.

I trykt udgave: Bind 27 side 17 linje 12

◀ **pag. 254. 1523 ... Hans Sachs: Die Wittenbergisch Nachtigall ... höret überall** : excerpt fra kap. 9 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 254, l. 28-31. – **Hans Sachs:** (1494-1576), ty. skomager, mestersanger og dramatiker.

I trykt udgave: Bind 27 side 17 linje 15

◀ **pag 255. Wittenberg ... I Erfurt ... 2 Mile før de kom til Byen** : sammentrængt excerpt fra kap. 9 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 255, l. 1-10. – **Wittenberg:** 10,4. – **en Vogn:** den vogn, hvori Luther kørte til Worms. – **Erfurt:** 9,21. – **Crotus:** Crotus Rubeanus, opr. Johann Jäger (1480-1545), ty. teolog, humanist; Luthers studiekammerat, 1507 magister, 1517 dr.theol., fra o. 1520 rektor for universitetet i Erfurt. – **Eobanus Hessen:** Helius Eobanus Hessus (1488-1540), ty. humanist, nylat. digter; fra 1517 prof. i klassiske sprog, poesi og retorik ved universitetet i Erfurt.

I trykt udgave: Bind 27 side 17 linje 17

◀ **pag. 257. d. 16 April ... til Worms ... om Eftermd. Kl. 4** : excerpter fra kap. 9 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 257, l. 8-14 og l. 25-29. – **d. 16 April:** i 1521. – **han:** Luther. – **Worms:** 17,3. – **Justus Jonas:** 17,8. – **Famulus:** lat., tjener. – **von Pappenheim:** Ulrich von Pappenheim (d. 1539).

I trykt udgave: Bind 27 side 17 linje 21

◀ **pag. 258. Feldherren Georg Frundsberg ... (Hutten ... 2 Skrifter)** : excerpter fra kap. 9 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 258, l. 2-6 og l. 9-11. – **Georg Frundsberg:** Georg von Frundsberg el. Fronsberg (1473-1528), ty. feltherre i kejserlig-habsborgersk tjeneste. – **Hutten:** Ulrich von Hutten (14,17).

I trykt udgave: Bind 27 side 17 linje 29

◀ **259. Eck traadte frem og spurgte ... han blev ført frem og talte** : excerpter fra kap. 9 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 259, l. 10-20 og s. 259, l. 29 - s. 260, l. 3. – **Eck:** Johann von Eck (13,8).

I trykt udgave: Bind 27 side 17 linje 33

◀ **pag. 268. Man vedblev ... Hertug Georg af Sachsen satte sig derimod** : excerpt fra kap. 9 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 268, l. 3-19. – **L.:** Luther. – **Cochleus (egl Löffel ell Löffelmann.):** Johann Cochleus el. Johannes Cochlaeus (opr. Dobeneck, 1479-1552), ty. katolsk humanist, teolog; 1517 dr.theol., 1518 ordineret til præst i Rom, fra 1520 stiftspræst i Frankfurt, skrev samme år flere mindre skrifter mod Luther; undertiden kaldes Cochlaeus (lat. navnegengivelse af 'vindetrappe' efter hjemsoget Wendelstein) også Löffelmann og Löffler. – **Mark-Brandenburg:** Marheineke har 'Chur-Brandenburg', dvs. Joachim I, Nestor (1484-1535), kurfyrste af Brandenburg 1499-1535. – **Keiser Carl:** Karl V (1500-58), fra 1515 hertug af Burgund, fra 1516 konge af Spanien og fra 1519 kejser over Det ty.-rom. Rige. – **Churfyrsten af Pfalz:** Ludwig V (1478-1544), kurfyrste af Pfalz 1508-1544. – **Hertug Georg af Sachsen:** 10,12.

I trykt udgave: Bind 27 side 17 linje 39

◀ **pag. 269. Man søgde, at bevæge L. ... brugde L. Gamaliels Ord** : excerpt fra kap. 9 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 269, l. 1-17. – **L.:** Luther. – **den badenske Cantzler Dr: Vehus:** Hieronymus Vehus (1484-1543 el. 1544), humanist, jurist og politiker; 1510 dr.jur. i både kirkelig og verdslig ret, fra 1514 i tjeneste hos markgrev Philipp I af Baden, fra 1517 som kansler. – **Churf: af Trier:** Richard von Greifenklau zu Vollrath (1467-1531), ærkebiskop og kurfyrste af Trier 1512-31. – **Eck:** 13,8. – **Cochleus:** 17,39. – **d. 25 April:** i 1521. – **D. Peutinger:** Dr. Peutinger, dvs. Konrad Peutinger (1465-1547), ty. katolsk humanist, jurist; studerede jura ved en lang række europæiske universiteter, opnåede 1491 doktorgraden i Padua, fra 1497 'Stadschreiber' i Augsburg. – **Churf. af Trier:** Marheineke har 'Erzbischof von Trier', se ovenfor. – **brugde L. Gamaliels Ord:** Marheineke skriver: »Luther erklærte: er wußte keinen bessern, als den Rath Gamaliels: ist der Rath oder das Werk aus Menschen, so wird es untergehn, ist es aber aus Gott, so werdet ihr es nicht dämpfen können«, s. 269. Luther sigter til det råd, den lovlærde farisæer Gamaliel gav i sin tale til det jødiske råd, efter at apostlene var blevet fængslet for at forkynde på tempelpladsen i Jerusalem, se ApG 5,33-39; v. 38-39.

I trykt udgave: Bind 27 side 18 linje 5

◀ **pag. 270. d. 26 April forlod L. Worms ... paa hessisk Grund** : excerpt fra kap. 9 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 270, l. 26-30. – **d. 26 April:** i 1521. – **L.:** Luther. – **Worms:** 17,3. – **Friedberg:** Friedberg in Wetterau, ty. by i delstaten Hessen. – **Herolden:** Marheineke oplyser: »schickte er [Luther] (...) den Kaiserl. Herold, der ihn begleitet hatte, zurück«.

I trykt udgave: Bind 27 side 18 linje 12

◀ **pag. 272. Da L. vilde ... Kl. 11 om Natten bragt til Wartburg** : excerpt fra kap. 9 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 272, l. 5-15. – **L.:** Luther. – **Salzungen:** Bad Salzungen, ty. by i delstaten Thüringen, beliggende ved floden Werra 20 km S for Eisenach (9,21). – **Altenstein:** Schloss Altenstein i Thüringen, beliggende i nærheden af Eisenach (9,21). – **Waltershausen:** ty. by i delstaten Thüringen, beliggende, hvor vejene ml. Salzungen og Erfurt og ml. Eisenach og Saalfeld krydser hinanden. – **Churfyrstens:** Frederik den Vise (10,15). – **Johannes von Berlepsch, Amtmann i Wartburg:** Marheineke har 'Johanns von Berlepsch', dvs. Johann el. Hans von Berlepsch (o. 1480-1533), ty. ridder, godsforvalter på slottet Wartburg, borg ved Eisenach i Thüringen. – **Burchard Hund:** Marheineke har 'Burkhard Hund' el. Burkhard von Hund (fødsels- og dødsår ikke identificeret), ty. ridder; indehaver af slottet Altenstein.

I trykt udgave: Bind 27 side 18 linje 15

◀ **pag. 273. d. 26. Mai ... L. og Tilhængere i Rigets Act** : excerpt fra kap. 9 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 273, l. 8-12. – **d. 26. Mai:** i 1521.

I trykt udgave: Bind 27 side 18 linje 22

◀ **pag. 282. L. antog Navnet Junker Jørgen ... gik paa Jagt** : excerpt fra kap. 10 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 281, l. 31 - s. 282, l. 3. – **L.:** Luther. – **Junker Jørgen:** Marheineke har 'Junker Jürgen'.

I trykt udgave: Bind 27 side 18 linje 24

◀ **Studenterne og Folket i Erfurt gjorde Oprør ... L. misbilligede** : excerpt fra kap. 10 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 282, l. 27-30. – **Erfurt:** 9,21. – **L.:** Luther.

I trykt udgave: Bind 27 side 18 linje 26

◀ **pag 283. Her paa Wartburg skrev L. ... Frantz v. Sickingen** : excerpt fra kap. 10 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 283, l. 24-26. – **Wartburg:** 18,15. – **L.:** Luther. – **en Bog om Skriftemaal:** *D. Martin Luthers Büchlein von der Beichte. Dem gestrengen und vesten Francisco von Sickingen etc.* (1521) i *D. Martin Luthers Sämtliche Schriften* (15,35) bd. 19, 1746, sp. 1015-1087. – **Frantz v. Sickingen:** Marheineke har 'Franz von Sickingen' (14,17).

I trykt udgave: Bind 27 side 18 linje 28

◀ **pag. 284. ... Bog om geistlige og Kloster-Løfter ... oversat af Justus Jonas** : excerpt fra kap. 10 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 284, l. 20-28. – **han:** Luther. – **Ψ:** gr. (psi), gængs forkortelse for Salme (i datidens retskrivning Psalme), her om salmerne i GT. – **Bog om geistlige og Kloster-Løfter:** *D. Mart. Luthers Urtheil von den Geistlichen und Klostergelübden* (1522), »Verdeutsch durch Just. Jonam, Probst zu Wittemberg«, i *D. Martin Luthers Sämtliche Schriften* (15,35) bd. 19, 1746, sp. 1808-2042. – **hans Fader:** Hans Luther (9,21). – **Justus Jonas:** 17,8.

I trykt udgave: Bind 27 side 18 linje 30

◀ **pag. 286. ... Materien om Præsteeden ... Carlstadt skrev om Præsteed** : excerpter fra kap. 10 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 285, l. 30 - s. 286, l. 3, og s. 286, l. 15f. – **Materien om Præsteeden:** Marheineke har: »die Materie von der Priesterehe«. – **Feldkirch Provst i Kemberg:** Bartholomäus Bernhardi (1487-1551), også kaldt Feldkirch efter sit hjemsted, ty. augustiner munk, præst og reformator; Luthers skole- og studiekammerat, i vintersemestret 1512-13 dekan for det filosofiske fakultet ved universitetet i Wittenberg, i vintersemestret 1518-19 rektor for universitetet, blev i 1518 valgt til præst og provst i Kemberg, trods løfte om cølibat giftede han sig den 24. aug. 1521. Kemberg er en ty. by i delstaten Sachsen-Anhalt, beliggende i nærheden af Wittenberg. – **Churf: af Maynz:** Albrecht II af Brandenburg (10,33). – **Churf: af Sachsen:** Frederik den Vise (10,15). – **Ogsaa Carlstadt skrev om Præsteed:** Marheineke skriver: »Karlstadt [9,4] hatte auch schon einiges gegen den Cölibat geschrieben.«

I trykt udgave: Bind 27 side 18 linje 35

◀ **pag. 287. L. begyndte ... paa Bibelens Oversættelse** : excerpt fra kap. 10 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 287, l. 30f. – **L.:** Luther.

I trykt udgave: Bind 27 side 18 linje 40

◀ **pag. 288. ... fortsatte L. Striden ... Ambrosius Catharini Spidsfindigheder** : meget sammentrængt excerpt fra kap. 10 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 288, l. 9 - s. 289, l. 1. - **L.:** Luther. - **skrev mod Jacob Latomus:** Jacobus Latomus (opr. Jacques Masson, o. 1475-1544), belgisk katolsk teolog; 1500 magister og 1519 dr.theol. ved universitetet i Löwen, i 1521 skrev han en begrundelse for fordømmelsen af Luther vedtaget af det teologiske fakultet i Löwen (11,23). Her sigtes til *D. Martin Luthers Widerlegung der Ursachen Latomi, so er für die Mordbrenner, die Sophisten der Schule zu Löwen, angegeben* (1521) i *D. Martin Luthers Sämtliche Schriften* (15,35) bd. 18, 1746, sp. 1301-1479. - **Skrift mod Dominicaneren Ambrosius Catharini:** Ambrosius Catharinus (opr. Lancelotto de'Politi, 1484-1553), katolsk jurist og teolog, dominikanermunk; skrev i 1521 mod Luther. Her sigtes til *D. Mart. Luthers Offenbarung des Antichrists aus dem achten Capitel des Propheten Daniels, wider Ambrosium Catharinum* (1521) i *D. Martin Luthers Sämtliche Schriften* (15,35) bd. 18, 1746, sp. 1756-1944.

I trykt udgave: Bind 27 side 19 linje 1

◀ **pag. 289. Det pariser Univers. ... Melanchton ... Apologie** : excerpt fra kap. 10 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 289, l. 25-28. - **Det pariser Univers.:** if. Marheineke det teologiske fakultet ved universitetet i Paris. - **Melanchton:** Melanchthon (12,12). - **en latinsk Apologie:** *Philipp Melancthonis Schutzrede für D. Martin Luthern, wider das wütende Urtheil der Pariser Theologen* (1521), »Durch Lutherum selbst verdeutschet«, i *D. Martin Luthers Sämtliche Schriften* (15,35) bd. 18, 1746, sp. 1146-1169.

I trykt udgave: Bind 27 side 19 linje 6

◀ **pag. 290. Nu faldt Churf. Albrecht af Maynz ... ophørte med Afladshandlen** : excerpt fra kap. 10 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 290, l. 9-20. - **Churf. Albrecht af Maynz:** 10,33. - **Halle:** sigter til Halle an der Saale, ty. by i delstaten Sachsen-Anhalt. - **hvorved han truede Churf:** Luther skrev et truende brev til kurfyrsten af Mainz. - **denne ophørte med Afladshandlen:** se Marheinekes gengivelse af kurfyrstens brev til Luther, s. 294, l. 3-29.

I trykt udgave: Bind 27 side 19 linje 9

◀ **pag. 298. ... han L: ... Reise til Wittb: ... ei, at Churf: skulde vide det** : da. gengivelse af følgende stykke i kap. 10 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 298, l. 19-23. - **Novbr.:** i 1521. - **L:** Luther. - **Wittb:** Wittenberg (10,4). - **Amsdorf:** 14,21. - **Churf:** sigter formentlig til kurfyrst Frederik den Vise (10,15).

I trykt udgave: Bind 27 side 19 linje 15

◀ **pag. 299. Endnu 1521 ... »loci ... sive Hypotyposes theologicæ** : excerpt fra kap. 10 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 299, l. 30 - s. 300, l. 1, med note. - **Melanchtons:** Melanchthon (12,12). - **»loci communes rerum theologicarum sive Hypotyposes theologicæ:** lat., Almene grundbegreber i teologiske emner eller omrids af teologien. Titlen er angivet i noten, s. 300.

I trykt udgave: Bind 27 side 19 linje 19

◀ **pag. 300. Nu begyndte Evangeliet ... Bugenhagen til Witt: ... at kjende L.** : sammentrængt excerpt fra kap. 10 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 300, l. 16 - s. 301, l. 18. - **Zwickau:** ty. by i delstaten Sachsen, beliggende ved den venstre bred af floden Zwickau Mulde. - **Friedrich Mecum:** el. Friedrich Myconius (1490-1546), ty. præst, fransiskanermunk; kom 1512 til Weimar og blev 1516 ordineret til præst, tilhænger af Luther. - **Nicolaus Hausmann:** (1478 el. 1479-1538), ty. præst; 1503 ordineret i Altenburg og ansat som præst i Schneeberg, fra 1519 en nær tilhænger af Luther. - **Friberg:** Marheineke har 'Freiberg' (10,19). - **Halberstadt:** 10,33. - **Friesland:** provins i den nordlige del af Holland. - **Erfurt:** 9,21. - **Eoban Hesse:** 17,17. - **Joachim Camerar:** el. Joachim Camerarius den ældre (1500-1574), ty. katolsk humanist, klassisk filolog, retoriker og digter; fra 1512 studier i Leipzig, fra 1518 i Erfurt og fra 1521 i Wittenberg, hvor han blev nær ven af Melanchthon, fra 1522 prof. i retorik ved universitetet i Wittenberg. - **Euricius Cordus:** (opr. Heinrich Ritze, 1486-1535), ty. humanist, læge, botaniker og digter; o. 1509-11 lærer i Kassel, fra 1513 studier i Erfurt, hvor han blev venner med Eoban Hesse og Joachim Camerarius, 1516 magister og rektor for stiftsskolen i St. Marien, 1521 dr.med. i Ferrara under en Italiensrejse; som stærk tilhænger af Luther stillede han sin digtekunst i reformationens tjeneste. - **Johann Lang:** (1486 el. 1488-1548), ty. humanist, agustinereremit og teolog; 1508 ordineret til præst, fra 1512 studier i Wittenberg, 1512-16 prof. i etik ved universitetet i Wittenberg, fra 1519 prior i Erfurt, 1519 dr.theol. ved universitetet i Erfurt, 1518-20 Luthers vikar som distriktsvikar for Thüringen og Meißen. - **Forchheim:** Georg Forchheim (fødselsår ikke identificeret, d. juli 1522), ty. præst; magister, holdt den første evangeliske prædiken i 1520 i Michaeliskirken i Erfurt, fra 1521 præst i Erfurt. - **Nördlingen:** ty. by i delstaten Bayern. - **Theobald Gerlacher:** el. Theobald Billicanus (1490 el. 1495-1554), ty. præst; fra 1510 studier i Heidelberg,

hvor han knyttede venskab med Melanchthon, blev 1518 stærkt påvirket af Luther, fra 1522 præst i Nördlingen, hvor han i 1525 indførte en evangelisk kirkeordning. – **Johann Bugenhagen:** (1485-1558), ty. humanist, præst, reformator; 1509 ordineret til præst, fra 1517 lektor i Den hellige Skrift ved klostret Belbuck i Pommern, studerede fra 1520 teologi i Wittenberg (boede hos Melanchthon), vikarierede for Luther, mens han var i Worms, giftede sig i 1522 og blev fra 1523 præst i Wittenberg; blev senere en væsentlig skikkelse ved organiseringen af den lutherske kirke i Danmark. – **Andreas Cnophen:** el. Andreas Knopken el. Knöpken (o. 1468-1539), ty. præst, reformator; underviste i Frankfurt (Oder), under indflydelse af Bugenhagen vendte han sig fra Erasmus af Rotterdam til Luther, fra 1517 kapellan og fra 1522 præst ved St. Petri Kirke i Riga, erhvervede samme år doktorgraden i Riga. – **Christian Kettelhut:** el. Christian Ketelhot (o. 1492-1546), ty. præmonstratensermunk; kom som korherre ved klostret Belbuck i Pommern under indflydelse af Bugenhagen, forkyndte som præst ved Nikolajkirke i Stolp den reformatoriske lære og blev i 1522 afsat, men fortsatte sit reformatoriske virke i Stralsund. – **Camin:** el. Kamin, ty. stift i hertugdømmet Pommern. – **Erasmus v. Manteufel:** el. Erasmus Manteuffel-Arnhausen (o. 1475-1544), katolsk biskop; fra 1504 i tjeneste som 'herzoglicher Rat' hos hertug Bogislaw X af Pommern, fra 1522 biskop over Kamin. – **Witt:** Wittenberg (10,4). – **L.:** Luther.

I trykt udgave: Bind 27 side 19 linje 22

◀ **I dette Aar ... Keiserlig Rescript ... sætte Bullen i Udførelse** : excerpt fra kap. 10 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 301, l. 23-26. – **I dette Aar:** i 1521; Marheineke har: »zu Ende des Jahrs«.

I trykt udgave: Bind 27 side 19 linje 35

◀ **pag. 302. I Sachsen ... om Messens Misbrug ... udkom i 1522** : excerpt fra kap. 10 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 301, l. 27 - s. 302, l. 10. – **Vinkelmesser:** betegnelse for messer, der (imod ordningen) læses i det skjulte, dvs. at en præst fejrer messen for sig selv, uden deltagelse af en menighed, el. holder en sjælemesse, der betales for. – **L.:** Luther. – **om Messens Misbrug til Augustinermunkene i Wittenb:** *D. Martin Luthers Schrift vom Mißbrauch der Messe, an die Augustiner zu Wittenberg* (1521) i *D. Martin Luthers Sämtliche Schriften* (15,35) bd. 19, 1746, sp. 1304-1437. – **Spalatin:** 11,18.

I trykt udgave: Bind 27 side 19 linje 37

◀ **pag. 303. Augustinermunkene ... at afskaffe Messen over alt** : sammentrukket excerpt fra kap. 10 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 303, l. 8-26. – **Justus Jonas:** 17,8. – **Amsdorf:** 14,21. – **Joh: Doltz:** Johann Doltz el. Toltz el. Doltsch el. Dolizius el. Dolscius fra Feldkirch (el. Veltkirch), deraf også Johannes Piliatoris (o. 1486-1523), ty. teolog og præst; 1506 magister ved universitetet i Wittenberg, 1507 ordineret til præst, 1511 dekan for det filosofiske fakultet og vintersemestret 1516-17 rektor for universitetet i Wittenberg, 1521 dr.theol. og prof. i teologi ved Wittenberg-universitetet og præst ved Slotskirken; sluttede sig til Luther i 1517. – **Hieronymus Schurf:** 17,8. – **Melanchton:** (12,12). – **Churf:** kurfyrst Frederik den Vise (10,15).

I trykt udgave: Bind 27 side 20 linje 3

◀ **pag. 305. Karlstadt gifter sig ... Anna v. Mochau ... L. billigede** : excerpt fra kap. 10 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 305, l. 19-21. – **Karlstadt:** 9,4. – **Anna v. Mochau:** (f. o. 1507, dødsår ikke identificeret), brylluppet med Karlstadt fandt sted den 19. jan. 1522. – **L.:** Luther.

I trykt udgave: Bind 27 side 20 linje 10

◀ **pag. 306. Karlstadt ... Selskab af Sværmere ... Thomas Münzer** : excerpt fra kap. 10 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 306, l. 14-21. – **Karlstadt:** 9,4. – **Nicolaus Storch:** (1500-36), klædevæver, radikal reformatorisk lægprædikant fra Zwickau, tog sammen med flere af sine tilhængere til Wittenberg i 1521. – **Marx Stübner von Elsterberg:** el. Marcus Stübner fra Elsterberg (fødsels- og dødsår ikke identificeret), havde studeret i Wittenberg, tog sammen med Storch til Wittenberg i 1521. – **Thomas Münzer:** el. Thomas Müntzer (1489-1525), katolsk præst, radikal reformatorisk teolog og prædikant; opholdt sig i Wittenberg 1517 el. 1518-19, hvor han stiftede bekendtskab med de lutherske reformer, 1519 sjælesorger ved det cisterciensiske nonnekloster i Beuditz, fordybede sig i mystik, kom 1520 til Zwickau som præst og sluttede sig til Storch og hans kreds.

I trykt udgave: Bind 27 side 20 linje 12

◀ **pag. 307. M. Stübner erklærede ... Jordan ... en stor Forandring** : sammentrukket excerpt fra kap. 10 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 307, l. 8-31. – **M. Stübner:** 20,12.

I trykt udgave: Bind 27 side 20 linje 18

◀ **pag. 310 Karlstadt og hans Tilhængere ... ringeagtede Fasten** : excerpt fra kap. 10 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 310, l. 7-14. – **Karlstadt:** 9,4.

I trykt udgave: Bind 27 side 20 linje 23

◀ **pag. 311. L. forlod Wartb: ... Brev til Churf ... dateret d. 5 Mart:** : excerpt fra kap. 10 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 311, l. 10-20. – **L.:** Luther. – **Wartb:** Wartburg (18,15). – **Churf:** kurfyrst Frederik den Vise (10,15).

I trykt udgave: Bind 27 side 20 linje 26

◀ **pag. 316. Churf: modtog dette Brev d. 6 M. ... L. gjorde det ogsaa** : excerpter fra kap. 11 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 316, l. 18 - s. 317, l. 5, og s. 317, l. 13-17. – **Churf:** kurfyrst Frederik den Vise (10,15). – **d. 6 M.:** den 6. marts 1522. – **Hieronymus Schurf:** 17,8. – **L.:** Luther. – **ostensibel Skrivelse:** skrivelse bestemt til at fremvise, skrømtet brev, nemlig til kurfyrsten. – **forlade Wartb:** Marheineke har: »gen Wittenberg begeben«.

I trykt udgave: Bind 27 side 20 linje 30

◀ **pag. 322. L. prædikede ... mod Karlstadt ... populair Maade** : excerpt fra kap. 11 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 322, l. 14-19. – **L.:** Luther. – **Karlstadt:** 9,4.

I trykt udgave: Bind 27 side 20 linje 38

◀ **pag. 330. Urostifterne ... Karlstadt ... kun kalde Broder Anders** : sammentrængt excerpt fra kap. 11 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 330, l. 10-27. – **Urostifterne:** sværmerne, 'profeterne fra Zwickau' (20,12). – **Wittenb:** Wittenberg (10,4). – **Karlstadt:** 9,4. – **L.:** Luther. – **Orlamünd:** ty. by i delstaten Thüringen, beliggende, hvor floderne Orla og Saale løber sammen.

I trykt udgave: Bind 27 side 20 linje 40

◀ **pag. 357. I 1522 skrev Henrich 8 sin Bog ... mod L.** : excerpt fra kap. 12 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 357, l. 16-20. – **Henrich 8:** Henrik VIII (1491-1547), konge af England 1509-47. – **de septem sacramentis:** lat., om de syv sakramenter; Marheineke angiver ikke den lat. titel.

I trykt udgave: Bind 27 side 21 linje 4

◀ **pag. 359. L skrev ... haardt mod Henrich ... af Guds Unaade Konge** : excerpter fra kap. 12 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 359, l. 2-9, og s. 359, l. 26. – **L:** Luther. – **skrev ... haardt mod Henrich:** *D. Mart. Luthers Antwort auf König Heinrichs des VIII von Engelland Buch wider seinen Tractat von der Babylonischen Gefängniß* (1522) i *D. Martin Luthers Sämtliche Schriften* (15,35) bd. 19, 1746, sp. 295-435. – **Henrich:** Henrik VIII (21,4).

I trykt udgave: Bind 27 side 21 linje 6

◀ **pag. 366. Hertg. Georg ... svarede ham ... med Høffligheder** : excerpt fra kap. 12 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 366, l. 21-28. – **Hertg. Georg:** hertug Georg af Sachsen (10,12). – **d. 6 Martz:** Marheineke har: »am 6. August«, i 1522. – **L.:** Luther. – **Udeladelser:** udtalelser, ytringer. – **Henrich 8:** Henrik VIII (21,4).

I trykt udgave: Bind 27 side 21 linje 9

◀ **p. 374. 1522 udkom det n: T. og 5 Mosebøger ... ny Udgave af N. T.** : sammentrængt excerpt fra kap. 12 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 374, l. 27-34. – **L.:** Luther. – **s: A:** samme Aar.

I trykt udgave: Bind 27 side 21 linje 13

◀ **pag. 375. Af ældre Oversættelser ... 1477; 1483; 1490 ... men utydske** : excerpt fra kap. 12 i Ph. Marheineke *Geschichte der deutschen Reformation* bd. 1, s. 375, l. 7-10. – **Nurenberg:** Nürnberg (11,37). – **Augsburg:** 11,18. – **mærke:** pege på, være opmærksom på el. bemærke.

I trykt udgave: Bind 27 side 21 linje 15

◀ **Ende paa 1ste Deel** : Marheinekes tyske reformationshistorie (9,1) består af i alt 4 bind: bd. 2, Berlin 1816; bd. 3, Berlin 1831; bd. 4, Berlin 1834.

I trykt udgave: Bind 27 side 21 linje 18

◀ **Historiske Oplysninger ... Kbh: 1830** : *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger. Tredie Mindeskrift i Anledning af den augsborgske Confessions Jubelfest* af Jac. Chr. Lindberg, Kbh. 1830 (forkortet *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*). – **Jac: Chr: Lindberg**: Jacob Christian Lindberg (1797-1857), da. teolog og filolog; 1822 cand.theol., samme år adjunkt i hebr. ved Metropolitanskolen i København, erhvervede 1828 magistergraden, efter ansøgning i 1830 'i nåde' afskediget fra Metropolitanskolen. Sluttede sig i 1820'erne til N.F.S. Grundtvig (23,8).

I trykt udgave: Bind 27 side 21 linje 19

◀ **pag. 18. Fredrik d. 1 ... Dr. Stagefyhr og en anden anonymus** : sammentrukket excerpt fra »Indledning« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 18, l. 9-29. – **Fredrik d. 1**: Frederik I (1471-1533), konge i Danmark og Norge 1523-33. – **Herredag**: sammenkomst til rådslagning ml. kongen og rigsrådet. – **Prot**: protestanterne. – **Chatolik**: katolikkerne. – **Dr. Stagefyhr**: Nikolaus Stagefyr, undertiden (med stor usikkerhed) identificeret som Nicolaus Ferber (1485-1534), katolsk teolog, fransiskanermunk; provincial, dvs. ansvarlig for alle ordenens klostre, i fransiskanerprovinsen Köln, generalvikar for dele af ordenen med ansvar for England, Tyskland, Spanien og Belgien.

I trykt udgave: Bind 27 side 21 linje 25

◀ **pag. 19. Fra Ch: kom foruden Biskopperne ... Hr: Rasmus f. Trolleborg** : excerpt fra »Indledning« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 19, note 1, l. 12-30. – **Fra Ch: kom**: Lindberg har: »Paa de Paveliges Side mødte«. – **Carmelitermunken Lector Paul Eliesen Vendekaabe**: el. Paulus Eliae el. Hiliae, lat. navn for Povl Helgesen (o. 1480 el. 1485 - o. 1535?), da. katolsk humanist, teolog og historiker, karmelittermunk, fra 1519-22 stifter og leder af Karmelitterkollegiet i København og tillige lektor i teologi ved Københavns Universitet, 1522-34 provincial (21,25) for karmelitterordenens skandinaviske provins; stærkt inspireret af Erasmus af Rotterdam og kritisk over for misbrug i Den rom.-katolske Kirke og således venligt stemt over for Luthers kamp, men senere kritisk over for de reformatoriske tanker, deraf navnet 'Poul Vendekåbe'. – **Lector Christian Muus fra Aarh**: er ikke yderligere identificeret. – **Aarh**: Århus, by i Østjylland. – **Mg: Jørgen Samsing, Cantor i Aarh**: Jørgen Pedersen Samsing (fødselsår ikke identificeret, d. 1548), da. katolsk prælat; erhvervede sin magistergrad i udlandet, kantor ved Århus domkapitel og kansler for Århusbiskoppen Ove Bille. – **Broder Johan Nielsen fra Fyen**: el. Hans Nielsen, født på Fyn (fødselsår ikke identificeret, d. ml. 1544 og 1550), dominikanermunk; fra 1520 provincial for dominikanerordenen i de tre nordiske riger, 1525 licentiat og kort efter doktor i teologi, udgav i 1530 et til biskoppen i Odense stilet skrift imod den lutherske reformation. – **Adzer Pedersen Cantor i Lund**: el. Adser Pedersen (fødsels- og dødsår ikke identificeret), da. katolsk prælat, medlem af Lunds domkapitel og kansler for ærkebiskop Birger i Lund. – **Ulf, Joh: Wulf, Cannik i Ribe**: Lindberg har: »Ulf, protonotarius apostolicus, og Johannes Wulf, Cannik i Ribe«, hvorimod Fr. Münter i sin *Den Danske Reformationshistorie* bd. 2 (22m,1), s. 96, som Lindberg henviser til i noten, skriver: »Ulf, formodentlig den samme Protonotarius Apostolicus og Kannik i Ribe Johannes Wulff, som havde bekendtgjort Banlysningen mod Bispem af Viborg«. If. Münter er der tale om én og samme person: Hans Ulf el. Johan (Johannes) Wulf (1470 - o. 1541), katolsk prælat; fra 1497 præst i Slesvig stift, erhvervede derefter utallige vikariater og embeder som præst og provst, fx i København, Århus, Haderslev og Ribe, udnævnt til 'protonotarius apostolicus' (et højt rangerende embede i den pavelige administration) og forkyndte i den egenskab i 1530 pavens bandsættelse af biskop Jørgen Friis i Viborg. – **Mg. Hans Tausen Sognepræst i Kiøb**: (1494-1561) da. johannittermunk, præst og luthersk reformator; 1519 magister i Rostock og formentlig ordineret, 1521 teologistuderende ved Københavns Universitet, 1523 immatrikuleret ved universitetet i Wittenberg, fattede sympati for de luthersk-reformatoriske tanker, o. 1526 forflyttet til johannitterklostret i Viborg, udstødt af sin orden, fra 1529 sognepræst ved Gråbrødrekirken i Viborg, fra sommeren samme år sognepræst ved Nikolaj Kirke i København; fra 1542 biskop i Ribe. – **Peder Lorentsen**: el. Peder Laurensen (f. før 1490-1552), da. karmelittermunk, luthersk prædikant og reformator; fra 1519 lektor ved Karmelitterkollegiet ved Københavns Universitet, flyttede efter 1522 til karmelitterklostret i Assens på Fyn, sluttede sig efterhånden til den lutherske reformretning og forlod sin orden, fra 1529 lærer i bibelsk teologi ved den evangeliske præstesko i Malmø. – **Frands Wormordsen**: el. Frands Vormordsen (1491-1551), da. karmelittermunk, luthersk prædikant og reformator; fra o. 1520 lektor ved Karmelitterkollegiet ved Københavns Universitet, måtte i 1529 forlade København pga. sin lutherske forkyndelse og blev lærer ved den evangeliske præstesko i Malmø. – **Ole Chrysostomus**: el. Oluf Chrysostomus (d. 1553), da. sprogmand og luthersk reformator; fra 1527 ansat ved Københavns Universitet, holdt i 1529 i Vor Frue Kirke i København en tale, der viste hans tilslutning til den bibel-humanistiske reformretning, fra 1530 rektor for det evangeliske gymnasium og lærer i de klassiske sprog, teologi og filosofi ved den evangeliske præstesko i Malmø. – **Niels Mortensen**: egl. Claus Mortensen Tøndebinder (o. 1499-1575), da. præst og luthersk reformator; under et studieophold som præst ved Københavns Universitet rettede han i prædikener i Vor Frue Kirke i København så skarpe angreb mod kirken, at biskoppen forbød ham at prædike i stiftet, indledte i 1527 sin luthersk-reformatoriske virksomhed som prædikant i Malmø, opholdt sig en tid ved Nordens første lutherske præstesko i Haderslev, holdt fra o. 1528 da. luthersk messe med nadver 'sub utraque specie' (13,38), fra 1529 sognepræst i Malmø. – **Johan Olsen**: egl. Hans Olufsen Spandemager (d. 1571), da. helligåndsmunk, luthersk reformator; fremtrådte i 1527 som luthersk-reformatorisk prædikant i Malmø, opholdt sig en tid ved Nordens første lutherske præstesko i Haderslev,

udgav (sammen med Claus Mortensen Tønderbinder) i 1528 en tidesangbog og i 1529 en forøget udg. med et gudstjenesteritual ('Malmømmessen'). – **Johan Skjønning:** egl. Jakob Skønning (d. 1549), da. præst, luthersk reformator; erhvervede magistergraden ved et udenlandsk universitet, fra o. 1518 medlem af domkapitlet i Viborg, blev tillige rektor for latinskolen i Viborg og præst ved St. Hans Kirke, blev grebet af den lutherske reformretning ved at høre Hans Tausens prædikener, åbnede sin kirke for ham og blev selv luthersk-reformatorisk prædikant. – **Jørgen Jensen:** egl. Jørgen Jensen Sadolin (o. 1499-1559), da. præst; efter studier, formentlig i Tyskland, vendte han o. 1526 tilbage til Viborg som magister og ivrig tilhænger af den lutherske reformretning; blev Hans Tausens betydeligste medarbejder, uddannede nye lutherske prædikanter, fra 1529 sognepræst, ordineret af Hans Tausen, ved den tidligere dominikanerkirke i Viborg. – **fr.:** fra. – **Morten Hegelund:** el. Morten Mortensen Hegelund (d. o. 1565), da. præst; grundlagde o. 1527 en luthersk menighed i Aalborg, efter 1530 præst ved Budolfi Kirke i Aalborg. – **Peder Thomsen:** el. Peder Thomesen (d. o. 1560), da. præmonstranser munk (på Børglum Kloster) og præst; 1523 indskrevet ved universitetet i Wittenberg, blev her grebet af den lutherske reformretning, fra o. 1525 huspræst og lærer hos rigshofmester Mogens Gøye, fra o. 1528 sognepræst i Torum i Salling, halvø ved Limfjorden i Nordjylland. – **Peder Jensen fr. Saling:** da. præst i Salling; er ikke yderligere identificeret. – **Niels Christensen Cabinetspræst hos Rigsraad Mogens Gjøe:** el. Niels Christiensen, da. huspræst el. kapellan hos Mogens Gøye (se følgende underkommentar); er ikke yderligere identificeret, virkede måske i Randers o. 1530, se N.K. Andersen *Confessio Hafniensis. Den københavnske Bekendelse af 1530*, Kbh. 1954 (forkortet *Confessio Hafniensis*), s. 47. – **Mogens Gjøe:** el. Mogens Gøye (o. 1471-1544), da. adelsmand, ridder og rigshofmester; fra 1503 medlem af rigsrådet, fra 1523 rigshofmester under kong Frederik I, fra 1526 tilhænger af den lutherske reformretning. – **Anders Liung:** el. Andreas Ljung Jensen (1490 el. 1495-1555), da. karmelittermunk, luthersk-reformatorisk prædikant og præst; studerede under Povl Helgesen ved karmelitterkollegiet i København, fra 1529 formentlig lærer ved det evangeliske gymnasium i Malmø, fra 1529 sognepræst i Landskrona, kystby i Skåne, som dengang hørte under Danmark. – **Christian Skrock:** el. Christian Clausen Skrok (d. o. 1568), da. præst og luthersk reformator; formentlig 1518 indskrevet ved universitetet i Wittenberg, fra 1524 præst ved Skt. Nicolai Kirke i Svendborg på Sydfyn, fra o. 1526 vikarierende sognepræst i Assens på Vestfyn, blev formentlig her grebet af den lutherske reformretning og indførte sammen med lektor Peder Laurensen (se ovenfor) reformationen i Assens. – **f.:** fra. – **Hans Nielsen:** da. luthersk-reformatorisk prædikant i Falsterbo (se følgende underkommentar); er ikke yderligere identificeret. – **Falsterbro:** Lindberg har 'Falsterbo', by i det sydvestlige Skåne. – **Thyge Christensen:** el. Tyge Christiensen; er ikke identificeret, måske luthersk-reformatorisk prædikant i Ystad i Skåne, se N.K. Andersen *Confessio Hafniensis*, s. 47. – **Anders Madsen:** er ikke identificeret, måske luthersk-reformatorisk prædikant i København, se N.K. Andersen *Confessio Hafniensis*, s. 47. – **Anders Nielsen:** er ikke identificeret, måske luthersk-reformatorisk prædikant i København, se N.K. Andersen *Confessio Hafniensis*, s. 47. – **Hr. Jacob:** er ikke identificeret. – **Ystad:** kystby i det sydlige Skåne. – **Mads Jensen:** er ikke identificeret, måske luthersk-reformatorisk prædikant i København, se N.K. Andersen *Confessio Hafniensis*, s. 47. – **Hr. Rasmus:** er ikke identificeret. – **Trolleborg:** Fr. Münter *Den Danske Reformationshistorie* bd. 2 har 'Trelleborg', kystby i det sydvestlige Skaane.

I trykt udgave: Bind 27 side 21 linje 30

◀ **Hans Tausen ... d. 9. Juli Troesbekjendelsen til Kongen** : excerpt fra »Indledning« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 19, l. 8.-10. – **Hans Tausen:** 21,30.

I trykt udgave: Bind 27 side 22 linje 8

◀ **som bestod af 43. Artikler** : se »Indledning« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 21-31, hvor Lindberg under overskriften »De 43 kjøbenhavnske Artikler« bringer den da. version. I øvrigt oplyser Lindberg om denne trosbekendelse, at »de danske Reformatorer have opsat [den], uden at kjende til den augsburgske Confession, med hvilken den i Læren stemmer overens«, s. 21.

I trykt udgave: Bind 27 side 22 linje 10

◀ **pag 32. Den augsburgske Confession ... Dansk 1533 af Sadolin** : excerpt fra »Indledning« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 32, note 1. – **Den augsburgske Confession:** el. *Confessio Augustana*, den første lutherske bekendelse, fra 1530. – **Sadolin:** Jørgen Jensen Sadolin (21,30).

I trykt udgave: Bind 27 side 22 linje 11

◀ **Vi maae være ... det apostolske Symbolum med Hensyn til Meningen** : gengivelse af meningen i følgende afsnit i kap. I »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 49, l. 3-27. – **det apostolske Symbolum:** Den apostolske Trosbekendelse.

I trykt udgave: Bind 27 side 22 linje 13

◀ **dersom een ... vilde Menigheden vist have gjort Indsigelser** : gengivelse af meningen i følgende

afsnit i kap. I »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 50, l. 3-16.

I trykt udgave: Bind 27 side 22 linje 14

◀ **vilde Kjetterne have gjort Indsigelser ... udelukke dem af Kirken** : gengivelse af meningen i følgende afsnit i kap. I »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 50, l. 20 - s. 51, l. 2.

I trykt udgave: Bind 27 side 22 linje 16

◀ **Paa Troesbekjendelsen ... sees af Cyril ... faa Dage førend Daaben** : gengivelse af meningen i følgende afsnit i kap. I »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 53, l. 11 - s. 54, l. 5. – **Cyriil**: el. Kyril el. Kyrillus fra Jerusalem (o. 313-386 el. 387), fra 348 biskop i Jerusalem. – **Cathecumenerne**: de personer, der har sluttet sig til kristendommen, men som endnu ikke er blevet døbt.

I trykt udgave: Bind 27 side 22 linje 20

◀ **Deraf kunne vi ... de Chr: nok bevarede deres Symbolum** : gengivelse af meningen i følgende afsnit i kap. I »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 55, l. 19 - s. 56, l. 12. – **kunne** vi: kan.

I trykt udgave: Bind 27 side 22 linje 23

◀ **Man har imidlertid troet ... et Sted af Ireneus ... ere meget forskjellige** : gengivelse af meningen i følgende afsnit i kap. I »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 57, l. 10-29. – **Ireneus**: Lindberg har 'Irenæus', dvs. Irenæus fra Lyon (o. 135 - o. 200), biskop, gammelkatolsk kirkefader og martyr; fra 177 biskop i Lyon, skal if. traditionen have lidt martyrdøden o. 200.

I trykt udgave: Bind 27 side 22 linje 31

◀ **at nu Hovedstykkerne ... i det apostoliske Symbolum ... særdeles Vægt paa** : frit citat fra kap. I »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 60, l. 16 - s. 61, l. 2. SK skriver: »derom er ingen Tvivl« i stedet for: »det kan man med al Rimelighed antage«; SK udelader 'høist' foran 'forskjellig' og skriver 'Læseren' i stedet for 'Læserne'. I øvrigt enkelte ortografiske afvigelser. – **hvo**: hvem. – **Øiemed**: formål, sigte.

I trykt udgave: Bind 27 side 22 linje 34

◀ **De findes paa Latin og Dansk ... Danske Reformationshistorie 2 D. S. 109 følgende** : excerpt fra »Indledning« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 21, note 1. – **M. Wöldike**: Marcus Wöldike (1699-1750), da. teolog og filolog; fra 1731 teologisk prof. i dogmatik ved Københavns Universitet, 1736 dr.theol., beskæftigede sig indgående med da. reformationshistorie. – **Confessio Hauniensis**: lat., »Den københavnske Bekendelse«. – **Haun**: forkortelse for: Hauniæ, lat., lokativisk genitiv, København. – **1536**: Lindberg har rigtigt 1736 i note 1, s. 19. – **Mynters Danske Reformationshistorie 2 D. S. 109 følgende**: Frederik Münter *Den Danske Reformationshistorie* bd. 1-2, Kbh. 1802; bd. 2, s. 109-119 med de 43 artikler i den da. version. – Frederik el. Friedrich Christian Carl Heinrich Münter (1761-1830), da. biskop, kirkehistoriker og arkæolog; fra 1788 ekstraordinær og fra 1790 ordinær prof. i teologi ved Københavns Universitet, 1790 dr.theol., fra 1808 biskop over Sjællands stift.

I trykt udgave: Bind 27 side 22m linje 1

◀ **Om det apostolske Symbolum** : sigter til kap. I »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 47-82. – **Symbolum**: lat., symbol; trosbekendelse (egl. 'symbolum fidēi').

I trykt udgave: Bind 27 side 22m linje 6

◀ **Cyriilli opp: ed. Ant: Aug: Touttèe Parisiis 1720 Folio p. 9. Procatechesis XII** : frit citat fra kap. I »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 53, note 1, l. 1f. SK har 'opp:' for 'opp.', 'Ant: Aug:' for 'Ant. Aug.', 'Touttèe' for 'Touttée' og 'Folio' for 'fol.' samt undlader fremhævelse af 'Cyriilli' og af 'Ant. Aug. Touttée'. Der henvises til afsnit XII i »Procatechesis« (lat., »Prolog til katekesen«) i *S. Cyriilli archiepiscopi Hierosolymitani opera quæ extant omnia, et ejus nomine circumferuntur* [lat., Ærkebiskop af Jerusalem, Sankt Kyrils samtlige overleverede værker, og de værker, der er i omløb under hans navn], udg. af A.A. Touttée, Paris 1720, folio-format, s. 9. – **Cyriilli**: (22,20). – **Ant: Aug: Touttèe**: Antoine Augustin Touttée (1677-1718), fr. benediktinermunk, præst og patristisk udgiver.

I trykt udgave: Bind 27 side 22m linje 7

◀ **Irenei Op. ed. Massuet lib 1. cap. 10 p. 48** : frit citat fra kap. I »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 58, note 1, l. 1. SK har 'Irenei' for 'Irenæi', 'Op.' for 'Opp.' og '1.' for 'l.', udelader punktum efter 'Massuet', efter 'lib' og efter '10' samt undlader fremhævelse af 'Irenæi' og af 'Massuet'. Der henvises til 1. bog, kap. 10, i Irenæus (22,31) *Contra hæreses* (Mod kætterne) i *Sancti Irenæi episcopi Lugdunensis et martyris, opera* [Biskop af Lyon og martyr, Sankt Irenæus' værker] el. under den længere titel *Sancti Irenæi episcopi Lugdunensis et martyris, detectionis et eversionis falso cognominatæ agnitionis, sev contra hæreses libri qvinque* [Biskop af Lyon og martyr, Sankt Irenæus' undersøgelse og gendrivelse af det, der med urette kaldes erkendelse [jf. 1 Tim 6,20], eller Mod kætterne i fem bøger], udg. af R. Massuet, Paris 1710, folio-format, s. 48. – **Massuet**: René Massuet (1666-1716), fr. benediktinermunk, teolog og patristisk udgiver.

I trykt udgave: Bind 27 side 22m linje 10

◀ **lib. III. cap. IV. p. 178** : forkortet citat fra kap. I »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 60, note 1, l. 1: »Irenæus l. l. libr. III. cap. IV. p. 178«, hvor 'l. l.' er forkortelse for 'loco laudato', lat., 'på nævnte sted'. Der henvises således til 3. bog, kap. 4, i Irenæus (22,31) *Contra hæreses* i *Sancti Irenæi episcopi Lugdunensis et martyris, opera* (22m,10), s. 178.

I trykt udgave: Bind 27 side 22m linje 12

◀ **»Kirkefædrene anføre aldrig ... ofte forbigaae andre.« (pag. 63.)** : frit, sammentrukket citat fra kap. I »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 63, l. 2-13. Lindberg skriver, at de eksempler, han har anført, beviser, hvad de skulle godtgøre: »at Kirkefædrene, naar de benytte Troesbekjendelsen, ikke anføre den ordret, som Noget, der var ligesaa overflødig, som efter deres Mening uforsvarligt, men blot beskrive den, og da snart udføre enkelte Led, som de, i den Anledning, der bragte dem til at minde om Troen, ville have lagt særdeles Vægt paa, snart, siger jeg, udføre saadanne enkelte Led i mange Ord, snart forbigaae ikke alene enkelte Led, men endogsaa en heel Artikel, som ikke staaer i nærmere Berørelse [forbindelse] med det Øiemed, hvori de skreve.«

I trykt udgave: Bind 27 side 23 linje 3

◀ **Men skulde man kunne udlede ... Troesbekjendelse ... Grundtvig Søndags Bog 2 D. S. 441** : gengivelse af meningen i følgende afsnit i kap. I »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 63, l. 27 - s. 64, l. 16, inkl. note 1. – **af Ireneus etc**: Lindberg har: »af Kirkefædrenes Skrifter«. – **Ireneus**: 22,31. – **og kunne**: også. – **Grundtvig**: Nikolai Frederik Severin Grundtvig (1783-1872), da. teolog, præst, (salme)digter, historiker; cand.theol. 1803, ordineret 1811, præst i Præstø 1821-22, residerende kapellan ved Vor Frelsers Kirke på Christianshavn 1822-26 og fra 1832 fri prædikant ved aftensang i Frederiks tyske Kirke (i dag Christianskirken) på Christianshavn. – **Søndags Bog 2 D. S. 441**: *Christelige Prædikener eller Søndags-Bog* bd. 1-3, Kbh. 1827-30, ktl. 222-224; bd. 2, 1827, s. 440f., hvor Grundtvig – i prædiken over epistlen fra 1 Pet 4,7-11 til 6. søndag efter påske – skriver: »saa alvorlig skal vi dog arbeide paa, at, naar man undtager det Vidnesbyrd, som Kiærligheden saa guddommelig har besejlet: at der er ikke Salighed at finde for Adams Børn, uden [undtagen] i *Christo Jesu* vor Herre, der da slet Intet maatte være i al vor Tale og Gierning, som selv Verden med noget Skin kunde kalde ukiærligt, men at der maatte være Meget, ret saare Meget, der vidnede om, at vi have annammet hans Aand, hvem Verden vel hadede, forfulgde og korsfæstede, fordi han vidnede, at dens Gierninger vare onde, og førde til Fordærvelse, men hvis vidunderlige Kiærlighed, den dog kun fortvivlende kunde drage i Tvivl! Og gjøre vi kun det, da vil Herren saa overflødig [til overflod] velsigne Guds Naades Ord paa vore Læber, at selv midt i Vrimmelen af Verdens Folk skal det kiendes paa den indbyrdes Kiærlighed, at han som er Eet med Faderen, og satte Livet til for sine Venner, han har endnu sine sande Discipler paa Jorden, sin liden Hjord, som det behager Faderen at skiaenke Riget, det forjættede Land, som flyder med Mælk og Honning, og overstraales af Guds Herlighed, saa Indbyggerne ei have Soel og Maane behov, men have Herren selv til deres Lys, og vandre i ham, i de Levendes Lys, for Faderens Ansigt!«

I trykt udgave: Bind 27 side 23 linje 8

◀ **At der heller ei ... aldrig forvexle det niceænske Symbolum ... med dette** : gengivelse af meningen i følgende afsnit i kap. I »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 66, l. 20 - s. 67, l. 2. – **det niceænske Symbolum**: Den nikænske Trosbekendelse, vedtaget på kirkemødet (den første økumeniske synode) i Nikæa i 325.

I trykt udgave: Bind 27 side 23 linje 13

◀ **Man har paastaaet ... fandtes ei i Cyrilli Catecheser ... er ikke sandt** : gengivelse af meningen i følgende afsnit i kap. I »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 70, l. 3 - s. 71, l. 6. – **Cyrilli Catecheser over Symbolet**: sigter til Kyrils (22,20) kateketiske prædikener over Den apostolske Trosbekendelse.

I trykt udgave: Bind 27 side 23 linje 18

◀ **Man har nemlig af den Grund ... Cyrill derom i Afsnittet »om Graven«** : excerpt fra kap. I »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 72, l. 12-20. – **περι των δεκα δογματων**: Titlen angives således i note 1, s. 72: »Περι τῶν δεκα δογματων«, gr. (»Om de ti trossætninger«). – **Cyrill**: 22,20.

I trykt udgave: Bind 27 side 23 linje 21

◀ **Man har nemlig sagt ... nægtede, at Chr havde en menneskelig Sjæl** : excerpt fra kap. I »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 76, l. 25 - s. 77, l. 4. – **Apollinaristerne**: tilhængere af Apollinaris el. Apolinaris fra Laodikæa (o. 315 - før 392), fra 360 el. 361 biskop i Laodikæa, virkede dog også i Antiokia. Se note 1, s. 77, hvor Lindberg oplyser: »Apollinaris Kjætterierne bestod deri, at han negtede, at Christus var sandt Menneske, da han sagde, han havde ingen Menneske-Sjæl.«

I trykt udgave: Bind 27 side 23 linje 27

◀ **d. 21 Jan: 1530 udkrev Carl Rigsdagen til Augsburg** : excerpt fra kap. IV »Om den augsborgske Confession« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 98, l. 17-19. – **Carl**: Karl V (1500-58), fra 1515 hertug af Burgund, fra 1516 konge af Spanien og fra 1519 kejser over Det ty.-rom. Rige. – **Rigsdagen**: På denne rigsdag skulle der, oplyser Lindberg, forhandles »om de to vigtige Punkter: en alvorlig Krigsrustning mod Tyrken, og en Forening i Religionen«. Hvad det andet punkt angår, var den foranlediget af Luthers skarpe angreb på Den rom.-katolske Kirke og krav om reformer. – **Augsburg**: ty. by i delstaten Bayern.

I trykt udgave: Bind 27 side 23 linje 31

◀ **Denne Rigsdag ... Keiseren tøvede indtil d. 15 Juni** : excerpt fra kap. IV »Om den augsborgske Confession« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 99, l. 25-29. – **d. 8 April**: i 1530.

I trykt udgave: Bind 27 side 23 linje 32

◀ **d. 14 Martz befalede Churf. af Sachsen ... Hovedsætningerne af Troen** : excerpt fra kap. IV »Om den augsborgske Confession« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 100, l. 4-8. – **Churf. af Sachsen**: Johannes el. Johan den Standhaftige (1468-1532), kurfyrste af kurfyrstendømmet Sachsen 1525-32. – **L.:** Martin Luther (1483-1546), ty. teolog, augustiner munk (1505-24), prof. i Wittenberg, protestantisk reformator. – **Mel:** Philipp Melanchthon (12,12). – **Justus Jonas**: (1493-1555), ty. humanist, jurist, reformator (17,8). – **Bugenhagen**: Johann Bugenhagen (1485-1558), ty. humanist, præst, reformator (19,22).

I trykt udgave: Bind 27 side 23 linje 33

◀ **d. 3 April reiste Churf: Johannes ... Justus Jonas, L. og M.** : excerpt fra kap. IV »Om den augsborgske Confession« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 100, l. 17-23. – **Churf: Johannes**: Johan den Standhaftige (23,33). – **Torgau**: ty. by i den nordvestlige del af delstaten Sachsen. – **Churprindsen**: Johan Frederik (1503-54), søn af kurfyrst Johan den Standhaftige, fra 1532-47 kurfyrste af Sachsen som Johan Frederik I el. Johan Frederik den Højmodige. – **Hertugen af Lüneburg**: Ernst I (1497-1546), hertug af Braunschweig-Lüneburg; fra 1520-46 fyrste af Lüneburg, indførte den lutherske reformation i Lüneburg i 1527, medunderskriver af Den augsborgske Bekendelse 1530. – **Fyrsten af Anhalt**: Wolfgang (1492-1566), fyrste af Anhalt-Köthen 1508-62; indførte den lutherske reformation i Anhalt-Köthen i 1525, medunderskriver af Den augsborgske Bekendelse 1530. – **Greven af Mansfeldt**: Albrecht VII (også III og IV, 1480-1560), greve af Mansfeld, medunderskriver af Den augsborgske Bekendelse 1530. – **Justus Jonas**: 17,8. – **L.:** Luther (23,33). – **M.:** Melanchthon (12,12).

I trykt udgave: Bind 27 side 23 linje 36

◀ **Luther blev tilbage i Coburg** : excerpt fra kap. IV »Om den augsborgske Confession« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 101, l. 2f. – **Coburg**: el. Koburg, ty. by i delstaten Sachsen-Anhalt, beliggende ved floden Itz. Her tænkes på den befæstede borg Koburg, der ligger over for byen.

I trykt udgave: Bind 27 side 23 linje 40

◀ **d. 2 Mai holdt Churf. sit Indtog ... Landgreven af Hessen** : excerpt fra kap. IV »Om den augsborgske Confession« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 101, l. 12-17. – **Churf.:** kurfyrst Johan den Standhaftige (23,33). – **Landgreven af Hessen**: Filip (1504-67), blev erklæret

myndig i 1518 og besøgte rigsdagen i Worms 1520/21, hvor han traf Luther, sluttede 1526 forbund med Johan den Standhaftige (senere tilsluttede flere nordtyske fyrster sig dette Torgauer-forbund), grundlagde 1527 universitetet i Marburg til uddannelse af præster og sikrede den luthersk-evangeliske forkyndelse i Hessen. På rigsdagen i Augsburg underskrev han modstræbende Den augsburgske Bekendelse, som han fandt for eftergivende.

I trykt udgave: Bind 27 side 23 linje 40

◀ **d. 15 Juni henimod Aften kom Carl V** : excerpt fra kap. IV »Om den augsburgske Confession« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 102, l. 16f. – **Carl V**: 23,31.

I trykt udgave: Bind 27 side 23 linje 41

◀ **Om den augsburgske Confession** : sigter til kap. IV »Om den augsburgske Confession« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 93-114.

I trykt udgave: Bind 27 side 23m linje 1

◀ **d. 25 Juni Kl. 3 Eftermid: forsamledes ... 45 Gesandter fra Rigsstæderne** : excerpt fra kap. IV »Om den augsburgske Confession« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 107, l. 13-22. – **Palais**: fr., palæ, palads. – **Carl 5**: 23,31. – **Ferdinand**: Lindberg har 'Kong Ferdinand af Ungarn', dvs. kejser Karl V's bror Ferdinand, den senere kejser Ferdinand I (1558-64); fik 1521 overdraget de habsburgske lande i Tyskland af sin bror, blev 1526 konge over Böhmen og Ungarn og 1531 valgt til rom. konge.

I trykt udgave: Bind 27 side 24 linje 1

◀ **Confessionen blev forelæst af Dr. Beyer ... omtrent i 2 Timer fra Kl. 4** : excerpt fra kap. IV »Om den augsburgske Confession« i J.C. Lindberg *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*, s. 108, l. 11-13. – **Confessionen**: Den augsburgske Confession el. Bekendelse, der forelå både på lat. og ty.; det var den ty. version, der blev oplæst. – **Dr. Beyer**: el. Christian Beyer el. Bayer (1482-1535), ty. jurist og kurfyrstelig kansler; juridisk prof. og 1510 dr.jur. ved universitetet i Wittenberg, fra 1513 tillige 'kurfürstlicher Rat' for den sachsiske kurfyrste Frederik den Vise, flere gange borgmester i Wittenberg, fra 1528 kansler for den sachsiske kurfyrste Johan den Standhaftige.

I trykt udgave: Bind 27 side 24 linje 6